

LUND UNIVERSITY

Tidlige domkirker i Lund og Dalby

Wienberg, Jes

Published in:
Hikuin

2025

Document Version:
Manuskriptversion före sakkunniggranskning

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Wienberg, J. (2025). Tidlige domkirker i Lund og Dalby. Manuscript submitted for publication.

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
Annan

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Tidlige domkirker i Lund og Dalby

Af Jes Wienberg

1. Skånes tidlige domkirker

Lunds Domkirke i Skåne står som et markant monument fra middelalderen (**fig. 1**). En romansk basilika viet til Sankt Laurentius med en stor apsis, kor og korsarme med underliggende krypt, tredelt skib og fornyede tvillingetårne, som rejser sig højt over byens tage. Dagligt kommer turistbusser med besøgende fra mange lande, ikke mindst Danmark. For Lund var det middelalderlige Danmarks kirkelige centrum. Lund var bispesæde for et stift, som omfattede Skåne, Halland, Blekinge og Bornholm. Og ærkesædet fra 1103–04 dækkede hele landet og i første halvdel af 1100-årene endog hele Norden. Men hvordan var situationen inden Lund blev ærkesæde?

Knud den Store (1018-35) lod indsætte Bernhard som biskop i Skåne. Ved den nuværende Sankt Laurentius domkirke i Lund er påtruffet ældre spor, der er blevet tolket som rester af en lille kirke med østtårn opført på initiativ af enten kong Knud den Hellige (1081–86) eller hans fader Svend Estridsen (1047–76). I det nærliggende Dalby står endnu det meste af en romansk basilika viet Helligkorset også tilskrevet Svend Estridsen (**fig. 2**). Der skulle have eksisterede to bispesæder i Skåne ved midten af 1000-årene kun 11 km fra hinanden med engelske biskop Henrik i Lund og tyske Egino i Dalby, måske i en rivalitet, arbejdsdeling om missionen eller af politiske årsager. Også Trinitatis i Lund skulle en tid have fungeret som domkirke med østtårn og krypt.

Sådan fremlægges dagens kundskab om de tidlige bispesæder og domkirker i Skåne. Det er i princip den fortælling, som møder en interesseret i oversigtsværker om Danmarks, Skånes eller Lunds historie, arkitektur- og kirkehistorie.¹

De populære præsentationer går tilbage på et stort antal forskeres tekster med deres tolkninger. Det er gennem 200 år polyhistoren Carl Georg Brunius, historikerne Lauritz Weibull, Niels Skyum-Nielsen og Michael Gelting, arkitekterne Theodor Wåhlin og Sten Anjou, arkitekturhistorikeren Vilhem Lorenzen, kunsthistorikerne Evert Wrangel, Ragnar Blomqvist, Hubert Krins, Thomas Rydén og Christian Lovén, middelalderarkæologerne Otto Rydbeck, Erik Cinthio, Rikard Holmberg, Anders Mårtensson, Anders Andrén, Claes Wahlöö, Torvald Nilsson, Barbro Sundnér, Maria Cinthio og Anders Ödman, kirkehistorikerne Tore Nyberg og Bertil Nilsson samt læreren Georg Welin. Formentlig har nærheden til Lunds Universitet og to større museer fremmet forskningen og viljen til debat.

Men ser man nærmere på deres tolkninger, som bygger på nogle få skriftlige kilder og arkæologiske spor, så bliver man med rette forundret og forvirret. For kilderne og sporene er omtvistede og flertydige. Der foreligger således meget forskellige opfattelser over tid, men også vidt forskellige opfattelser samtidigt.

Flere gange har der været henvendelser fra især dansk side, når nogen vil skrive en oversigt over de kirkelige forhold i Skåne. Man kan ikke rigtig blive klog på, hvordan det forholder sig, kender ikke den nyere litteratur eller baggrunden for forskellige opfattelser: Altså hvordan er det egentlig med (dom)kirkerne i Lund eller Dalby? Og mit svar har været: Det er kompliceret, forskere har haft og har endnu forskellige opfattelser, og ofte har uenigheden fået næsten personlige dimensioner.²

Hensigten er her at præsentere de relevante skriftlige kilder og arkæologiske spor samt forskningen om de tidlige domkirker i Skåne for at forhåbentlig tydeliggøre situationen og bidrage med egne svar på centrale spørgsmål: Hvor og hvornår fandtes domkirker i Skåne i 1000-årene? Hvordan var domkirkerne udformet arkitektonisk, og hvordan kan de dateres? Og hvorfor eksisterede der nærliggende domkirker samtidigt?

De tidlige domkirker i Lund og Dalby danner således et typisk historisk-arkæologisk problemkompleks, hvor forskellige typer af kilder og forskere med skiftende baggrund tvinges ind i et forhåbentlig konstruktivt møde. Et møde hvor spørgsmål og svar hænger sammen med bedømmelser af tekster, bygninger og arkæologiske spor, der kan pege i vidt forskellige retninger.

En måde at forny diskussionen er gennem et udblik til Norden, som "perspektiverer" eller indsætter Skåne i en større sammenhæng – granske kilderne igen og at foreslå inddragelse af flere kirker i Lund, ikke blot den nuværende domkirke og Trinitatis, men også den forsvundne Allehelgen Klosterkirke med risiko for at gøre problemet endnu mere kompliceret.

2. Nordisk udblik

Domkirkerne i Lund og Dalby er med få undtagelser blevet undersøgt og diskuteret i en lokal, skånsk eller dansk sammenhæng. Hensigten er her at udvide perspektivet til andre bispesæder i det oprindelige Lunds ærkestift, som strakte sig over hele Norden inklusiv de norske besiddelser i Nordatlanten. Herfra kan hentes erfaringer, der kan kaste nyt lys også over Lund og Dalby. Lå domkirkerne således altid i bymæssige bebyggelse, og i det som i samtiden kaldes "civitas"? Var det almindeligt med flytninger af bispesæder? Kunne nogle ligge tæt ved hinanden? Og hvad kræves for at anvende begrebet bispesæde og domkirke, eller på græsk "kathedra", som betyder stol, deraf ordet "katedral"?

De første bisper i Norden fungerede som hird- eller missionsbisper, der fulgte med en omrejsende konge. De måtte opsøge lande eller landskaber og havde intet fast bispesæde. Så i en tidlig fase af kristningen kan der hverken forventes faste bispesæder eller domkirker, for valget af lokaliteter kunne ændres med skiftende konger og bisper. Først da bisperne blev tildelt et geografisk afgrænset stift som ansvarsområde, blev det faste "sæde" oftest præciseret til en by, der i sin samtid blev benævnt "civitas", og der blev etableret et kollegium af præster kaldet kannikker. Et såkaldt domkapitel knytter sig til en domkirke og får en mere fast form under 1100-årene. Der var således en sammenhæng mellem forekomsten af faste bispesæder og etableringen af domkapitler.³

Den centrale kilde, når det gælder Danmark og Nordens tidlige kirkehistorie, er kannikken Adam af Bremens krønike, *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*, fra 1070'erne.⁴ Krøniken er uundværlig, selv om Adam af Bremen fik information fra kong Svend Estridsen, som måske ikke er troværdig, ikke med sikkerhed har været i Norden, og at Adam kan være tendentiøs i sin fremhævelse af ærkesædet. Adam kan således fordreje eller eventuelt fortie engelsk eller anden indflydelse, som mishagede Hamburg-Bremen.⁵

En anden vigtig kilde er *Florenslisten*, som er kendt i en afskrift fra 1120'erne, men kan være skabt ved ærkesædets oprettelse i 1103–04. Kilden præsenterer en delvist omdiskuteret oversigt over Nordens bispesæder ved en tid, hvor den kirkelige organisation var blevet mere stabil.⁶

Frem til 1103–04 og kortvarigt igen 1133–38 lå Norden i princip under Hamburg-Bremen, en forening af ærkesædet Hamburg og bispesædet i Bremen 95 km fra hinanden. Dette er et eksempel på samvirkende kirkelige centre.⁷

Ifølge Adam af Bremens krønike skulle i 948 tre bisper være blevet indviet af ærkebisp Adaldag til Slesvig, Ribe, og Aarhus i Jylland, hvilket også bekræftes af deres omtale i et brev samme år; det gentages senere i 965, og i 988 tillægges en biskop i Odense, men det er uvist, om bisperne nogensinde kom på plads.⁸

Ifølge Adam af Bremen skulle ærkebiskop Adalbert af Hamburg have indviet missionsbisper til 9 bispesæder i Danmark – fire i byer, dvs. i "civitas" Slesvig, Ribe, Aarhus og Viborg, tre på øerne Wendila ("Wendilam insulam"; her blev Magnus efterfulgt af Albric), på "Farria" og Fyn ("Farriam et Finnem insulas"), og Sjælland samt i et landskab, nemlig Skåne ("Sconiam provinciam").⁹ Det formodes have sket omkring 1060, men behøver ikke have sket ved samme tilfælde.

I *Florenslisten* nævnes Lund, Roskilde, Odense, Hedeby, Ribe, Arosa (Aarhus), Viborg og "Birgila" (Børglum), altså samme som tidligere, hvor "Wendilam" er præciseret med lokaliteten Børglum, mens Dalby har forsvundet.¹⁰

I flere tilfælde kan flytninger påvises, enten af bebyggelsen til domkirken eller mere sjældent domkirken til bebyggelsen. Ved Hedeby (Haithabu) blev bebyggelsen ødelagt 1050, men i stedet etableret omkring domkirken i Slesvig, en flytning fra sydsiden til nordsiden af fjorden Slien, en afstand af 2 km. Også i Ribe og Odense samt måske Roskilde flyttede bebyggelsen nærmere domkirken.¹¹ Og i Aarhus flyttede funktionen som domkirke i årene omkring 1200 fra Sankt Nikolaj (senere Vor Frue Klosterkirke) udenfor byvolden til den nyopførte Sankt Clemens indenfor, en afstand af ca. 350 m.¹²

Det er blevet foreslået, at Asmild Kirke øst for Viborg tidligere har været domkirke, da en biskop blev dræbt der i 1132, og da kirken har været en tidlig basilika, men det er også blevet afvist som en spekulation uden kildebelæg.¹³ Og i *Chronicon Roskildense* (Roskildekrøniken) fra omkring 1138 beskrives, hvordan Ketil af Vestervig omkommer som en af fem bisper ved slaget ved Foteviken i 1134.¹⁴ Basilikaen i Vestervig er derfor blevet tolket som domkirke i Nordjylland før Børglum.¹⁵ Men selv om krøniken er meget tæt på begivenhederne, afvises det af historikeren Axel Bolvig som et utilstrækkeligt

belæg.¹⁶ Det er imidlertid samme historiker, som fandt en domkirke i Asmild for sandsynlig.

I Norge nævner Florenslisten kun tre stifter – Oslo, Bergen og Nidaros.¹⁷ Listen nævner altså ikke Selja, heller ikke de senere Stavanger og Hamar. Det er blevet foreslået, at Vikens biskop, "vikverjabiskup", kan have haft residenser i både Tønsberg og Oslo, 74 km fra hinanden. Dermed skulle Lavranskirken i Tønsberg, som var en basilika, have været en domkirke eller "residenskirke". Først fra 1100-årenes første halvdel nævnes en biskop i Oslo, hvor Hallvardskirken blev domkirke. Videre skulle der også have været residenser i Hamar og Sarpsborg.¹⁸ Selja på Vestlandet var bispesæde fra 1060-erne, men blev formodentligt flyttet allerede før 1100 de 184 km sydpå til Bergen.¹⁹ Stavanger stift blev etableret ved en udskillelse af dele af Selja og Viken/ Oslo stift i perioden 1103–23.²⁰ Nidaros (også kaldet Trondheim) blev grundlagt omkring 1070 og ærkesæde 1152–53, og samtidigt blev Hamar udskilt fra Oslo stift.²¹

Adam af Bremen er ikke tydelig om Sverige, men af spredte oplysninger kan det konkluderes, at der ved midten af 1000-årene skulle have været biskopper i Skara for Väster- og Östergötland, i Sigtuna, (Gamla) Uppsala, hvor det på hans tid kun var en intention, måske på Birka for øerne i det baltiske hav dvs. Østersøen og i Hälsingland for "skridfinnerne".²² Bispesæder i Birka og Hälsingland har været omdiskuterede, således var der ikke en by Birka på Björkö i Mälaren på Adam af Bremens tid, og han opfattede Hälsingland som en by, "civitas", hvor det var og er et landskab.

Florenslisten nævnte følgende "civitas", dvs. bispebyer i Sverige: Skara, "Liunga. kaupinga" (Linköping), "Tuna" (Eskilstuna eller Hälsingtuna), Strängnäs, Sigtuna og "Arosa" (formentlig Västerås).²³ Af disse eksisterede bispesædet i Sigtuna fra omkring 1060 til perioden ca. 1129–34. Måske var Sigtuna og (Gamla) Uppsala 31 km fra hinanden begge bispesæder i 1120'erne, inden stifterne blev lagt sammen, men argumentationen er indviklet. En biskop af Sigtuna nævntes sidste gang i 1134, nemlig i forbindelse med slaget ved Foteviken, mens (Gamla) Uppsala antagelig blev oprettet i 1123. (Gamla) Uppsala blev ærkesæde i 1164, og efter en brand flyttet 5 km i 1273 tilbage til Östra Aros, som overtog navnet Uppsala.²⁴ Det er videre blevet foreslået, at Husaby kan have været bispesæde inden Skara, da Olof Skötkonung ifølge legender blev døbt her af en missionsbiskop. Situationen med Husaby og Skara kun 15 km fra hinanden skulle da kunne være en parallel til Lund og Dalby som centre for henholdsvis engelsk og tysk mission. At kirken i Vreta 15 km fra Linköping skulle have været en domkirke, er en hypotese. Det er også blevet spekuleret, om et bispesæde blev flyttet fra Eskilstuna til Strängnäs, dvs. 30 km, eller om de kunne have eksisteret samtidigt. Videre at et eventuelt bispesæde på Birka kunne være flyttet til Linköping, i så fald 151 km, men Birka som kirkeligt centrum ved denne tid er tvivlsomt. Växjö derimod blev udskilt fra Linköping (ellers Lund?) stift senere i 1160'erne.²⁵

Finland var fra korstogstiden i 11–1200-årene til 1809 en del af Sverige. Her lå det første bispesæde antagelig i Nousis, hvor ifølge tradition biskop Henrik blev begravet. Efter 1229 blev bispesædet flyttet 18 km til Korois, og siden yderligere 1,6 km til Åbo (finsk: Turku), hvor domkirken blev indviet i 1300.²⁶

3. Erfaringer fra det nordiske udblik

Det må konstateres, at selv om idealet var, at bispesæder skulle ligge i byer kaldet "civitas", var det langt fra altid tilfældet. Der fandtes således ingen bymæssig bebyggelse i det ældste Slesvig, Børglum, på Selja eller i (Gamla) Uppsala, antagelig heller ikke i det ældste Skara, Linköping, Växjö eller Åbo;²⁷ og Børglum forblev et bispesæde og kloster gennem middelalderen uden tilhørende by. Det samme kan iagttages, hvor byer savnes i det nordatlantiske område – Birsay flyttet til Kirkwall på Orkneyøerne, Kirkjubøur på Færøerne, Skálholt og Holar på Island samt Gardar på Grønland.²⁸

Med Bolvig må det konstateres, at nogle af de første danske domkirker lå udenfor bebyggelsen, og da kunne domkirken flytte ind i byen som i Aarhus eller bebyggelsen komme nærmere domkirken, som det er klarlagt i Ribe.²⁹ Enten blev en første kirkelig etablering ikke accepteret i selve bebyggelsen, eller så blev bispesædet placeret ved en større gård udenfor, eventuelt en kongsgård.

Der er flere eksempler på flytninger og sammenlægninger af bispesæder: Fra Selja til Bergen, måske fra Tønsberg til Oslo og eventuelt fra Birka til Linköping. Og der er eksempel på en sammenlægning, hvor Sigtuna nedlægges til fordel for (Gamla) Uppsala, og måske hvor Eskilstuna nedlægges til fordel for Strängnäs, sådan som også må være den rette beskrivelse for Dalby og Lund.

Flytninger og delte bispesæder kan ikke bare iagttages i Norden, men også adskillige i England, hvor eksempelvis Dorchester blev flyttet til Lincoln, Elham til Thetford videre til Norwich, Lichfield til Chester til Coventry, hvorefter det blev delt mellem Coventry og Lichfield, videre Wells til Bath, hvorefter Wells og Bath blev et delt stift, og Old Sarum flyttede til Salisbury. Lige som i Norge findes belæg på underordnede bispesæder, således skulle York have haft det i Beverly, Ripon og Whitby. Ærkebisen af Canterbury besluttede således i 1075, at bispesæder skulle flyttes fra landet til byer.³⁰

Det noteres, at det faktisk skulle have eksisteret nærliggende samtidige bispesæder i Sverige, nemlig Sigtuna og (Gamla) Uppsala under noget årti, inden stifterne blev sammenlagt. Mere usikkert er forholdet mellem Selja, Bergen og Stavanger, Husaby og Skara, Eskilstuna og Strängnäs, for kilderne tillader her ikke entydige konklusioner.

Når der argumenteres for mulige bispesæder, kan arkitekturen være en ledetråd. Domkirker blev eller var fra begyndelsen basilikale, dvs. skibet var tredelt med et højere midtskib. Udenfor de kendte bispesæder foreligger et antal basilikaer, hvor der så er spekuleret, om de også kunne have været domkirker eller tidlige hovedkirker ("minsters") – kirker som Asmild, Skarpsalling, Starup, Tamdrup og Vestervig i Jylland, Gran, Hoff, Ringsaker, Tjølling og Lavranskirken i Tønsberg i Norge samt Hulterstad i Sverige.³¹ Skulle også andre store kirker kunne have været domkirker – Husaby i Västergötland, Sankt Lars eller Sankt Per i Sigtuna?

De kirker, hvori en biskop holdt messe, var ikke nødvendigvis domkirker. Hvor en biskop havde sin faste residens, fandtes et bispesæde og en domkirke med domkapitel. Men der kunne være flere vigtige residenser og kirker, som da af den norske arkitekturhistoriker Hans-Emil Lidén blev betegnet som "bispekirker". I Bergen og Stavanger blev påbegyndt bispekirker inden de formelt blev bispesæder. Der skelnes

også arkitektonisk mellem tidlige bispekirker, som oftest var basilikaer uden tværskib, og domkirker med tværskib og tvillingetårne i vest.³²

Det nordiske udblik bekræfter, at den kirkelige organisation var om ikke flydende, så kunne ændres i 900- og 1000-årene, endog op i 1100-årene. Bisper kunne få ansvar for et eller flere landskaber, men stifterne var ikke klart afgrænsede. Bisperne kunne knyttes til en by, som da blev kaldt "civitas", men langt fra altid. Bispesæderne kunne ligge tæt på hinanden og blev i mange tilfælde flyttet, sammenlagt eller delt, inden de blev stabile. Der kunne eksistere flere residenser og "bispekirker" indenfor det, der senere formelt set blev defineret som et stift.

Men nu tilbage til de tidlige skånske bispesæder og domkirker med præsentation af kildematerialet.

4. Skånes tidlige domkirker – skriftlige kilder

Hos Adam af Bremen nævnes, at Gotebald fra England blev indsat som biskop i Skåne af Svend Tveskæg (ca. 985–1014).³³ At sønnen Knud den Store placerede Bernhard i Skåne,³⁴ videre at først Gerbrand og efter hans død Avoco styrede både Sjælland og Skåne.³⁵ Ved 1060 blev "Egino i landsdelen Sconien" en af de 9 bisper, som blev indviet af ærkebiskop Adalbert.³⁶ Og Adam af Bremen oplyste om, at den første biskop i Skåne var Bernhard, derefter Henrik og Egino.³⁷

Det berettes videre, at Svend Estridsen delte Skåne i to bispesæder med Henrik i Lund og Egino i Dalby. Henrik havde tidligere været biskop på Orkneyøerne og Knud den Stores skatmester og beskrives af Adam som en drikkædlig kontrast til den lærde og kyske Egino. Da Henrik døde af druk, blev Egino biskop for begge Skånes stifter og indrettede sit bispesæde i Lund. I Dalby etablerede da Egino et provsti for brødre under en klosterregel.³⁸

Et antal breve, i fagsproget diplomer, vidner om forholdene i Lund og Dalby: En pavebulle dateret 1048–50 bandlyser alle, som plyndrer Sankt Peter og Sankt Laurentius i Danmark, hvilket Niels Skyum-Nielsen argumenterede for, var et belæg for en Sankt Laurentius kirke i Lund allerede da.³⁹ Men det er en spekulation, som modsiges af senere oplysninger om, at Knud den Hellige grundlagde Sankt Laurentius i Lund. Og en biskop af Dalby blev nævnt i et brev 1066–69, men uden navn.⁴⁰

Gavebrevet fra 1085 er centralt, hvor Knud den Hellige gav gaver til "Sankt Laurentius kirke, som ligger i Lund – endskønt den endnu ikke er fuldført".⁴¹ Kryptens hovedalter i Laurentiuskirken blev indviet i 1123 og fik gaver, det venstre sidealter indviet i 1126 og det højre i 1131, hvor det ved det højre blev nævnt, at relikvier blev overført fra alteret i det gamle "kloster".⁴² Lund Domkirkes højkor med dets altre blev indviet i 1145–46.⁴³ Gavebrevet fra 1085 blev stadfæstet i 1186 med formuleringen, at Knud den Hellige da oprettede og indviede et "kloster" til Sankt Laurentius i Lund.⁴⁴

Ifølge "Passio Sancti Kanuti regis et martyris" (Sankt Knud konge og martyrs lidelseshistorie) forfattet senest 1095–96 skulle Knud den Hellige have givet gaver til

kirkerne i Roskilde, Dalby og Sankt Laurentius i Lund, og om sidstnævnte blev det skrevet, at han byggede, beskyttede og fremmede kirken.⁴⁵

I Florenslisten blev nævnt Lund som bispesæde, ikke længere Dalby.⁴⁶

Der er kendt en islandsk skjaldekvad af Markus Skeggjason *Eiríksdrápa* tilegnet den døde Erik Ejegod, altså dateret mellem hans død 1103 og skjaldens død 1107. Det står her, at kongen "lod ærkestolen sætte ikke langt fra Lund".⁴⁷

I det bevarede håndskrift *Necrologium Lundense*, Lund domkirkes nekrologium eller dødebog, nedskrevet fra omkring 1123 findes adskillige oplysninger af relevans, særlig i kalendariet "Memoriale fratrum" (**fig. 3**). Her gengives adskillige diplomer, som ellers ikke er bevaret, og som siden er optaget i kildeudgivelsen *Diplomatarium Danicum*.⁴⁸

Under samme datum noteres bisperne Gotebald og Bernhard lige som Henrik, der blev beskrevet som denne kirkes første biskop.⁴⁹ At Egin var denne kirkes anden biskop,⁵⁰ og Rikval dens tredje biskop.⁵¹ At Svend Estridsen var den, som først byggede kirken i Dalby og gav 2 ½ bol til "vores kirke", hvilket er blevet anset som Sankt Laurentius.⁵² At Knud den Hellige var den som først grundlagde "denne kirke", altså atter Sankt Laurentius, 1081, og at han indstiftede præbender og et provsteembede.⁵³ Men også, at Asser havde været "denne kirkes grundlægger og dette sædes første ærkebiskop".⁵⁴ Endelig blev ifølge Nekrologiet i 1136 fornyet det "fællesskab og brødreskab", som siden tidligere eksisterede mellem tre kongregationer, nemlig Sankt Laurentius i Lund, Helligkors i Dalby og Allehelgen.⁵⁵

Ifølge *Ælnoths krønike* blev Harald Hen (1076–1080) begravet i Dalby, som da beskrives som "locus eum celebris", altså det berømte sted. Krøniken er forfattet i 1120'erne.⁵⁶

I håndskriften *Liber daticus vetustior* (Den ældre gavebog) eller Lund domkirkes martyrologium fra omkring 1140 med senere tillæg optegnes mindet af bisperne Godebald, Bernhard og Henrik, samt biskop Egin, der sidstnævnte blev beskrevet som det hellige sædes anden biskop.⁵⁷ Videre blev det i 1136 nævnt, at Knud en Hellige havde "løftet kirken fra dens grund".⁵⁸

I Saxo Grammaticus *Gesta Danorum* (Danmarkshistorien), der blev nedskrevet omkring 1200, nævnes flere forhold af interesse: Under kapitlet om Harald Blåtand (ca. 958-985) og Svend Tveskæg blev skrevet, at Bernhard ligger i "krypten i Lund".⁵⁹ I begyndelsen af Svend Estridsens regeringstid blev Skåne udskilt fra Roskilde. "Men så snart Skåne havde fået den ene halvdel for sig selv, var det som om det straks igen delte den op mellem to byer lige ved siden af hinanden. Lund og Dalby delte nemlig straks overhøjheden over kirken mellem sig så de kom i strid indbyrdes over den dobbelte udøvelse af den samme værdighed, for det ene sted blev Henrik udnævnt til biskop, det andet sted blev Egin. Men da Henrik døde af druk, overgik hele myndigheden over hans bispedømme og alle dets værdighedstegn til Egin, biskoppen af Lund, og begge disse to hele embeder smeltede sammen som til et legeme".⁶⁰ Videre under Knud den Hellige, at Egin påbegyndte samt fuldførte med kongens hjælp Laurentiuskirken, som kongen lod indvie og dotere gavmildt.⁶¹

Efter et foredrag af Evert Wrangel i 1906 har floreret en oplysning om Lund Domkirkes arkitektur i en tid, hvor byggeri må have været undervejs. Den islandske kilde *Biskop Sögur*, Biskopssagaerne, som regel nedskrevet i samtiden, skulle nævne, at domkirken i Lund i 1105–06 havde kor og skib ved et besøg af præsten Jon Ögmundsson fra Hólar på Island.⁶² Men kilden er i dette tilfælde nedskrevet et århundrede senere, og oplysningen findes ikke i alle varianter af fortællingen. Beskrivelsen er almen, der nævnes et kor og en plads udenfor, men ikke hvilken kirke det er i Lund, som ærkebispens anvender.⁶³ Oplysningen er således ikke brugbar.

En fransk fortegnelse over præmonstratenserklostre fra 1320-årene og trykt i 1633 i *Bibliotheca Præmonstratensis Ordinis*, der skulle nævne, at Trinitatis i Lund tidligere havde været domkirke, "Ecclesia Sanctæ Trinitatis, fuit aliquando sedes Cathedralis", hvilket refereres af præmonstratenseren og ordenshistorikeren Nobert Backmund i *Monasticon Praemonstratense*, men afviste dog her selv oplysningen.⁶⁴

Fortegnelsen som udpeger Trinitatis i Lund som tidligere domkirke, må imidlertid skyldes en misforståelse, hvor klostret Trinitatis i Lund er blevet forvekslet med klostret og domkirken i Børglum i Nordjylland. Det blev først noteret af præsten og lokalhistorikeren Curt Wallin ved udgivelsen af *Tommarps Urkundsbok*.⁶⁵ Og som derefter påpeget af teologen Stephan Borgehammar findes der fire middelalderlige lister, hvor hver er kendt i flere afskrifter. Men kun en af de fire lister, "Index an 1320" og alene afskriften fra klostret i Tongerlo (Belgien) nævner Trinitatis i Lund som domkirke. To andre afskrifter af "Index an. 1320" fra Averbode (Belgien) og Hilgenthal (Heiligenthal i Tyskland) nævner i stedet Børglum, dvs. det må ifølge Borgehammar være et afskrivningsfejl i versionen fra Tongerlo, som siden er blevet formidlet i av Le Paige.⁶⁶

Kannikken fra Lund Jon Tursøn (Jonas eller Joen Turson) beskrev i håndskriftet, som kaldes *Dansk Kirkekrønike* fra 1565, Drotten eller Trefoldigheden i Lund som den ældste kirke, der blev opført i Skåne. Videre at der blev hentet præster fra biskop Gerbrand i Roskilde, og at biskop Bernhard og Odinkar den Ældre (Hvide) skulle være blevet begravet her.⁶⁷

Her berettes imidlertid også, at den første biskop var Henrik i Dalby, hvor stedet kaldes en "købsted", og hvor kongen nylig havde bygget en stor kirke. Henrik fik ansvar for den sydlige del af Skåne med Blekinge og Lister. I Lund blev Eginobiskop med ansvar for den nordlige del af Skåne og Halland. Da Henrik drak sig ihjel, blev Eginobiskop af hele Skåne stift omkring 1050. Videre at Svend Estridsøn etablerede bispedømmer i Slesvig, Aarhus, Ribe, Viborg, Vendsyssel, Fyn, Sjælland og Skåne, alle under ærkebispens i Hamburg. At Eginobiskop lagde grunden til Sankt Laurentius domkirke i Lund og lod bygge den endnu bevarede krypt. Han kaldte den nye Sankt Drotten, som siden Knud lod opføre og fuldføre over krypten, og som blev viet Sankt Laurentius, hvor ved den mistede navnet Drotten. Byggeriet fortsatte under eftertræderen Rikwal, og Knud etablerede i 1085 et "conuent", altså et domkapitel.⁶⁸

I forfatteren Herman Pedersen Chytræus historie *Monumenta præcipua quæ in Schania, Hallandia, et Blekinga inueniuntur observata* fra 1598, men udgivet i 1748 af historikeren Sven (Lager)bring stod, at Lund Domkirke blev grundlagt i 1083 af Eginobiskop, altså på Knud den Helliges regeringstid. Også her beskrives Dalby som en tidligere by.⁶⁹

Endelig kan det nævnes, at teologen og topografen Erik Pontoppidan i værket *Annales Ecclesiae Danicæ Diplomatici* i 1741 modsætningsfuldt har skrevet, at Eginio forblev i længere tid i Dalby efter Henriks død, men også at Harald Hen 1076 skulle have ladet bygge både "St. Helenæ" i Lund, som Alle Helgen blev kaldt i 1700-årene, og kirken i Dalby.⁷⁰

5. De skriftlige kilders udsagn

Generelt må fastslås, at breve har størst kildeværdi, da de er direkte knyttet til hændelser, personer og pladser, lige som fortegnelser og Nekrologiet kan have høj kildeværdi. Men samtidigt kan disse kilder være kortfattede og må tolkes, da begreber eller formuleringer ikke er entydigt. Også krøniker kan have høj kildeværdi, da de kan give et sammenhængende billede af begivenheder, forudsat at de er omtrent samtidige med det de skildrer. Krøniker har dog tendens til at berette fra et bestemt perspektiv, lige som de kan bygge på ældre kilder.

Adam af Bremen er omdiskuteret som kilde, da han ville vise et for Hamburg-Bremen positivt billede, og det er omtvistet, om Adam overhovedet har været i Norden. Desuden, er hans oplysninger overleveret af Svend Estridsen, måske ikke troværdige. Adam kan måske være så partisk, at forhold helt er udeladt. At Henrik skulle have været i Lund og Eginio i Dalby fremgår konkret ikke af manuskriptversion A, som anses for at vise værket i dets oprindelige form, men kun af version B og C, der måske først fik form efter Adam af Bremens død.⁷¹ Derimod fremgår det af et diplom dateret til 1066-69, at der var en biskop i Dalby, og af Nekrologiet fra 1100-årene, at Eginio var "denne kirkes" biskop efter Henrik, altså strengt taget ikke, at netop Eginio havde været biskop i Dalby.

Saxo formodes at have været kannik og krøniken skrevet i Lund, hvorfor han burde være bekendt med de lokale forhold.⁷² Men der er tendens til at Saxo bygger på andre kilder, ligesom hændelser kan ligge langt tilbage i tid. Et eksempel kan være, at Saxo havde adgang til Adam af Bremens krønike i dens første version A. Det skulle forklare de åbenbare fejl og forvekslinger. Både Adam i den første version af krøniken og Saxo placerer således Eginio i Lund. Videre kan det ikke være korrekt, at Eginio skulle have påbegyndt og fuldført Laurentiuskirken med Knud den Helliges hjælp, da Eginio døde inden Knud blev konge. Saxo må have forvekslet Eginio med eftertræderen Rikwal i forbindelse med gavebrevet i 1085. Og han skriver forvirrende på et sted i teksten, at Rikwal blev erstattet af Asser (hvilket skete i 1089) – på et andet sted at Eginio blev afløst af Asser.⁷³

Kirkekrøniken kendte ikke Adam af Bremens krønike, men byggede i hovedlinjerne på Saxo,⁷⁴ og må derfor også have misforstået flere sager. Men han kan selvfølgelig have haft adgang til nu forsvundne kilder – det ved vi ikke.

Kirkekrøniken placerede Eginio i Lund, men Henrik i Dalby, lod Eginio blive biskop over hele Skåne omkring 1050, være involveret i grundlæggelsen af Laurentiuskirken og opførelsen af den nuværende krypt sammen med Knud den Hellige, altså i linje med Saxo. Var det Eginio og/ eller Knud den Hellige som grundlagde Sankt Laurentius – og

hvad betyder da grundlagde? Og havde Trinitatis eller Drotten i Lund alligevel været en tidligere domkirke?

Gavebrevet fra 1085 er omstridt som det ældste danske brev, hvor ordlyden er kendt. Brevet var vedhæftet et sigil, der kun kendes fra en tegning, og det nævnede et væld af personer og stednavne, f.eks. navnet Uppåkra for første gang. Der eksisterer således en omfangsrig debat med argumenter for og imod, at brevet og dets segl kan være en såkaldt antedatering, en efterhåndskonstruktion, fra 1140-erne eller senere.⁷⁵

Oplysningen om, at Trinitatis i Lund skulle have været domkirke er blevet anvendt flittigt af adskillige middelalderarkæologer og en kirkehistoriker med henvisning til Backmunds værk om præmonstratenserne eller til en senere artikel af Erik Cinthio om Salvatorskirker.⁷⁶ Det har været og er et faktum, som skulle kunne forklare kirkens arkitektur og formodede alder. Men oplysningen er ikke holdbar.

Generelt må yngre kilder som Jon Tursøns Kirkekrøniken fra 1565, Chytræus Skånelands historie fra 1598 og Erich Pontoppidans kirkehistorie fra 1741 anses mindre troværdige. Kilderne er langt i tid fra begivenhederne og må nødvendigvis blive afhængige af tilgængelige ældre kilder og mundtlige traditioner, dertil kommer måske ren spekulation. Samtidig på det konstateres, at Anders Andrén, finder en middelalderlig udmøntning fra Knud den Helliges regeringstid i en skånsk lokalitet ved navn "NORPI", som kan være identisk med Norrby i Dalby. Udmøntningen kan i så fald være et indicium for eksistensen af en tidligere lille købstad.⁷⁷ At netop Dalby tidligere skulle have været en by, nævnes hos både Jon Tursøn og Chytræus i 1500-årene.

Kilderne i sig kan være troværdige, og alligevel vanskelige at tolke. Det handler om begreber og udsagn, som er flertydige. Det er således tilfældet i den helt centrale kilde Nekrologiet: At Svend Estridsen var den første, som byggede, "edificauit", kirken i Dalby, betyder det, at nogen anden tidligere grundlagde eller efterfølgende byggede videre? På samme måde, Knud den Hellige var den første, der grundlagde, "fundauit", Laurentiuskirken, men betyder det, at nogen anden efterfølgende byggede videre? Og hvad betyder det, at under ærkebiskop Asser også noteres, at han også havde grundlagt Laurentiuskirken, "fundavit"? At han var den, som fuldførte byggeriet? Eller betyder grundlagde, "fundauit", at nogen gav rige gaver til byggeriet?

Også begrebet "monasterium" i Nekrologiet er problematisk. Det er fristende og blevet ren rutine at oversætte det med kloster.⁷⁸ Men ved denne tid kan det have flere andre betydninger – en større kirke eller katedral med flere kannikker, som i det engelske "mynster" eller "minster" i 1000-årene, hvor der skelnes mellem munke og kannikker – videre en klosterkirke, et klosters ejendomme eller bare en kirke.⁷⁹

Og hvordan skal oplysningen opfattes i Nekrologiet om Knud den Helliges grundlæggelse af Laurentiuskirken i Lund, år 1081? Enten kan det faktisk læses som året, kirken blev grundlagt⁸⁰ – eller så angiver årstallet, lige som for de andre i listen, hvornår nogen tiltrådte som konge.⁸¹

Der findes trods alt adskillige skriftlige kilder, der belyser forholdene omkring de tidlige domkirker i Lund og Dalby. Nogle er bredt berettende krøniker som den af Adam af Bremen og Roskildekrøniken, næsten samtidige med, hvad de skildrer, men med

tendens til og delvist afhængige af, hvad andre har berettet. Saxo berettede indgående, men var også tendentiøs, anvendte tidligere tekster og er nedskrevet senere, men med lokalt kendskab.

For at vende tilbage til undersøgelsens spørgsmål: Der skulle ifølge de skriftlige kilder have været bisper, bispesæder og dermed domkirker i Lund og Dalby. Der er flere opregninger af bisper, hvor Bernhard skulle være den første, ellers følger Henrik, Egino, Rikwal og Asser. Der skulle samtidigt have været domkirker i Lund og Dalby ved midten af 1000-årene, hvorefter det blev kun i Lund. Helligkors kirken i Dalby skulle være grundlagt af Svend Estridsen, Sankt Laurentius i Lund af sønnen Knud den Hellige. Laurentiuskirken var ikke færdig i 1085. Dens krypt blev indviet 1123, 1126 og 1131, hovedalteret i højkoret med dets altre 1145–46. I 1131 noteres, at relikvier blev overført fra et ældre "monasterium".

Men der er adskilligt, som ikke fremgår af de skriftlige kilder: Hvilken eller hvilke var domkirke(r) i Lund før Sankt Laurentius, eller hvilken kongen som i så fald skulle have været grundlægger. Det skrives ikke fra hvornår, at Laurentius blev domkirke. Hvilken kirke, som Svend Estridsen donerede 2 ½ bol i Lund præciseres ikke. Hvorfor der fandtes to samtidige bispesæder i Lund og Dalby, står der intet om i kilderne. Lige som det ikke beskrives, hvordan kirkerne var udformede.

Det må konstateres, at det ikke fremgår i hvilken kirke eller krypt i Lund, som biskop Bernhard skulle være gravlagt. Og at det ikke entydigt fremgår hos Adam af Bremen, nemlig kun de senere versioner af manuskriptet, og slet ikke hos Saxo, hvor Henrik respektive Egino skulle have haft sine bispesæder. Egino indrettede ganske vist et provsti med brødre i Dalby, men beskrives hos Saxo som biskop i Lund.

Efter at have redegjort for det skriftlige materiale, skal vi nu fortsætte med de materielle levninger af potentielle domkirker, dels arkæologiske levninger, dels endnu stående bygninger.

6. Skånes tidlige domkirker – bygninger og arkæologiske spor

Sankt Laurentius i Lund

Meget er skrevet om Lunds Domkirke – monografier, antologier og et stort antal artikler, såvel videnskabeligt som populært. De vigtigste i et udvalg er monografier og antologier af Carl Georg Brunius *Nordens äldsta metropolitankyrka eller historisk och arkeologisk beskrifning öfver Lunds domkyrka* (1836), Otto Rydbeck *Bidrag till Lunds domkyrkas byggnadshistoria* (1915) og *Lunds domkyrkas byggnadshistoria* (1923), videre kirkehistorikeren Ernst Newmans *Lunds domkyrkas historia, 1145–1945* (1946), Erik Cinthio *Lunds domkyrka under romansk tid* (1957), Thomas Rydén og fotografen Björn Lovén *Domkyrkan i Lund* (1995), historikeren Eva Helen Ulvros, guiden Anita Larsson og fotografen Björn Andersson *Domkyrkan i Lund* (2008) – og der pågår en udgivelse i otte bind om Lund Domkirkes historie.⁸²

Der har været vidt forskellige opfattelser af hvad, som kom før den nuværende Lund Domkirke, altså hvordan Knud den Helliges Laurentiuskirke forholder sig til den stående

bygning: Der har været en eller måske to stenkirker forud for den nuværende. Og den eller de var udformet – enten som en basilika eller som en mindre anglo-saksisk inspireret kirke – eller så stod først en mindre kirke, der blev erstattet af en basilika. Alternativt indgår rester af en ældre basilika med krypt i den nuværende domkirke.

Lauritz Weibull, mente at kunne fastslå på en baggrund af en kildekritisk analyse af teksterne, at Knud den Helliges kirke ikke var begyndelsen på eller identisk med den nuværende domkirke, men den havde været en egen kirke, som kongen indviede. Og Weibull fastslog kategorisk, at spørgsmålet om tidspunkt for grundlæggelsen kun kunne fastlægges gennem tekster.⁸³ Men synspunktet stod ikke uimodsagt, som det fremgår af en skarp anmeldelse og efterfølgende debat.⁸⁴

Otto Rydbeck kom frem til den modsatte konklusion gennem at analysere den stående domkirke. Han mente, at der ved apsiden, koret og i de østre dele af skibet var spor af en ældre kirke, Knud den Helliges byggeri, som var blevet afbrudt, forandret og integreret i den nuværende. Knud den Hellige havde påbegyndt og biskop Asser videreført.⁸⁵ Rydbeck mente ikke, at der havde været en domkirke tidligere på pladsen. Biskop Henrik kunne således have haft sin kirke eller kapel i det nævnte "monasterium", hvorfra relikvier kom i 1131, og som måtte ligge i nærheden af domkirken.⁸⁶ Ragnar Blomqvist foreslog konkret, at Henrik benyttede kongsgårdens kirke.⁸⁷

Nyt materiale fremkom i 1941–42 og igen i 1959–60, da domkirken skulle restaureres (**fig. 4**). Mure blev afdækket på ydersiden af apsiden, der blev opfattet som spor af en ældre apside. Også i det nordre sideskib blev der påtruffet ældre mure. Han præsenterede undersøgelserne i en lang artikel. Rydbeck mente, at de nye spor bekræftede hans tidligere tolkning, dvs. at det var spor efter Knud den Helliges basilika (**fig. 5**).⁸⁸ Ragnar Blomqvist gjorde en lidt anden rekonstruktion i sin byhistorie, men også en basilika.⁸⁹

Erik Cinthio, som senere lykkedes med at etablere middelalderarkæologi som et eget fag ved Lunds Universitet, argumenterede for, at sporene i sideskibet sammen med et bevaret højtsiddende gavlparti, kunne rekonstrueres til en kirke med østtårn. Knud den Helliges kirke skulle have været en mindre kirke med ret afsluttet kor efter anglo-saksisk forbillede; kirken blev tillagt en længde på 33 m (**fig. 6**). Tolkningen blev præsenteret først i en artikel, siden i hans disputats *Lunds domkirke under romansk tid* (1957) foruden i senere tekster.⁹⁰ Rekonstruktionen fik stor opmærksomhed og gav anledning til polemik.⁹¹

Siden stod denne tolkning uantastet frem til Projekt Medeltidsstadens rapport for Lund, hvor det lykkedes at genfinde originalerne af Ragnar Blomqvist felttegninger fra undersøgelserne ved domkirken 1941–42 i Kulturens arkiv. På grundlag heraf mente Anders Andrén at kunne fastslå eksistensen af en basilika.⁹²

I en artikel 1990 reviderede Erik Cinthio selv sin tolkning. Den lille østtårnkirke var intakt, men blev flyttet tilbage i tid til Svend Estridsen, mens Knud den Hellige skulle have påbegyndt en basilika, hvor der kan indgå murværk i den nuværende kirke; et synspunkt der tidligere var fremført af Rydbeck. Og før Svend Estridsens tid kan der have været to trækirker henholdsvis nord og syd for domkirken.⁹³

I sin nye opfattelse kan Cinthio have været påvirket af Barbro Sundnér, der året inden som led i et projekt om sten i bygninger, have foretaget en undersøgelse af domkirken og mente, at dele af murværket gik tilbage til Knud den Helliges byggeri. Det handler om mindre kvadre af nordvestskånsk sandsten og köpingsandsten, som forekommer især i krypten.⁹⁴

I 2015–16 blev en mindre arkæologisk undersøgelse foretaget i krypten nedenfor den nordre nedgang. Atter fremkom murrester under gulvet, der viste, at noget havde eksisteret før den nuværende domkirke. Muren havde samme orientering, som den iagttaget oppe i sideskibet.⁹⁵

Senest har Maria Cinthio og Anders Ödman genundersøgt murresterne under gulvet i sideskibet i 2012–15, for de er bevarede og i princip endnu tilgængelige. Revurderingen af murene med deres stenmateriale samt undersøgelse med georadar i og omkring domkirken får dem til at konkludere, at en østtårnkirke aldrig kan have eksisteret, men at der er spor af ældre mure og bygninger under den nuværende kirke. De mener derfor, at der tidligere har ligget et "kloster", hvis udformning er ukendt og ikke kan rekonstrueres.⁹⁶

Sporene under gulvet kan altså ikke tolkes som en mindre østtårnkirke. Og en tilbageføring til Svend Estridsen savner helt belæg. I øvrigt forekommer østtårne ikke kun i det engelske område, men også i Tyskland.⁹⁷ I øjeblikket kan sporene ikke tolkes som andet end rester fra en ældre kirke og andre bygninger. Sporene under gulvet med de ældre stenpartier samt genanvendte kvadre kan være fra Knud den Helliges i 1080'erne påbegyndte stenkirke, hvor byggeriet blev fornyet, ændret og mere ambitiøst efter, at kirken skulle få status af ærkesæde.

Flere kilder beretter, at Knud den Hellige var den første, som opførte og donerede til Sankt Laurentius i Lund, hvorfor et domkapitel da kunne etableres, men at byggeriet ikke var færdig i 1085. Først med kryptens sidealter i 1131 blev relikvier overført fra et ældre "monasterium". Frem til 1131 har en ældre kirke altså været i funktion.

Dendrokronologiske dateringer af grave umiddelbart nord om krypten viser, at her har været en kirkegård fra senest omkring 979, og på sydsiden af kirken fra 1040'erne, hvilket er linje med Erik Cinthios tidligere opfattelse, at der har været to trækirker.⁹⁸ Forfatteren har i en anmeldelse i stedet foreslået en stor kirkegård omkring en forsvunden trækirke, lige som omkring Ribe Domkirke.⁹⁹

Sankt Clemens i Lund

Det bør nævnes, at Erik Cinthio i forlængelse af Blomqvist har foreslået, at trækirken Sankt Clemens i eller tæt ved kongsgården i Lund kan have fungeret som bispekirke for Henrik og Rikwal.¹⁰⁰ Det var imidlertid inden, at den større Trinitatis træ- og stenkirke blev afdækket, hvorefter tolkningen ikke længere har været aktuel.

Trinitatis i Lund

I området omkring Kattesund centralt i Lund er der arkæologisk undersøgt fire kirker, som blev påtruffet tæt ved hinanden – tre trækirker og en stenkirke. Udgravninger blev hovedsagelig gennemført i 1944, 1961, 1974–75 og 1983–84 af museet Kulturen (**fig. 7**). Det er totalt set et større område, som først blev tolket som pladsen for Sankt Stefan, senere for en kirke, der tilbage i middelalderen gik under skiftende navn som Drotten, Trinitatis eller Trefoldigheden.

Stenkirken gået under navnet Trinitatis eller Trefoldigheden, men som Stephan Borgehammar har påpeget har trækirkerne ikke nødvendigvis haft samme patrocinium eller helgennavn. Både Salvator eller Frelseren og Trinitatis forekommer i Nekrologiet ved afdøde, så det kan ikke afgøres, om det første eventuelt betegner præmonstratenserklosteret og det andet kirken.¹⁰¹ Under alle omstændigheder er der flere kirker, end der har overlevet helgennavne.

Her skal fokuseres på den centralt beliggende stenkirke og en øst herfor stor palisadekirke, som kommer at kaldes trækirken i Kattesund. Der fokuseres på disse to kirker, da netop disse har været udpeget som mulige domkirker.

Undersøgelserne blev fulgt i samtidens medier, er blevet beskrevet i artikler og bøger, lige som der findes en omfattende dokumentation i arkivet på Kulturen, men egentlige udgravningsrapporter foreligger ikke. De mange begravelser har særlig fået opmærksomhed og blevet diskuteret. Til den vigtigste litteratur efter udgravninger i 1961 og 1974–75, som inkluderede trækirken i Kattesund, hører da en artikel "Lunds första biskopskyrka?" af Ragnar Blomqvist, en antologi redigeret af Blomqvist selv sammen med Anders W. Mårtensson samt en antologi redigeret af sidstnævnte.¹⁰² Senere i 1983–84 blev undersøgt yderligere to trækirker og en stor stenkirke, hvor den vigtigste litteratur er af Maria Cinthio med bogen *De första stadsborna* (2002), men også fra hendes hånd findes der en rapport og flere artikler fra før og efter monografien.¹⁰³

Undersøgelsen af stenkirken blev ikke fuldført i de østre dele med korene og apsiderne, da det blev besluttet at bevare kirken som ruin. I dag findes der således et underjordisk ruinmuseum, "Drottens kyrkoruin", hvor besøgere kan betragte og læse om ruinen, men hvor arkæologerne nåede at fjerne alle yngre spor, mens man ventede på afgørelse om bevaring eller ej. Gulve, vægbænke, hvælpilastre og kister af tegl, som fremkom ved undersøgelsen, er borte, da der har været en tradition i Lund for at prioritere den ældste tid før 1200, det romanske, frem for senere gotiske tiltag.¹⁰⁴

Den store trækirke i Kattesund havde ret afsluttet kor, tredelt skib og stolper i vest, der er blevet tolket som spor efter en klokkestabel. Tredelingen betyder, at kirken enten har været basilikal, altså med et højere midtskib, eller med et skib under et stort tag båret af indre stolper. Kirken var opført i palisadeteknik med stående jordgravet tømmer i eg, som delvist var bevaret. Dendrokronologiske dateringer tyder på, at kirken blev opført ca. 1051 eller i 1050'erne, og en trækiste, der er nedgravet i et "svämlager", som overlejrer kirketomten, tyder på, at den blev nedrevet omkring 1100. Kirken målte 26 m i længde og 11 m i bredde.¹⁰⁵ Grundplanen er blevet markeret i Kattesund (**fig. 8**).

Den centralt placerede stenkirke havde flere bygningsfaser. Det er tolket sådan, at der i en første fase var en apside og et kor med østtårn over koret, og der blev udlagt fundamenter til en meget stor kirke med skib og vesttårn, som imidlertid ikke blev

opført. I en andre fase blev et skib opført samt et mindre vesttårn. I vestenden af skibet er der påtruffet fundamenter efter en form af galleri. I den tredje fase fik kirken et længere kor med en ny apside samt korsarme, der i en fjerde fase blev nedrevet, mens kor og skib fik hvælv. Kirken som helhed forsvandt ved reformationen, da Christian 3. beordrede alle overtallige kirker i Lund nedbrudt. Kirkens grundmure målte med sin planlagte længde 52 m og 14 m i bredde (**fig. 9**).¹⁰⁶

Det har fået særlig opmærksomhed, at den første stenkirke skulle have haft et østtårn. Dette skulle fremgå af korets kvadratiske planform, murtykkelse samt spor af et udvendigt trappetårn. Under tårnet og i østenden af skibet blev der undersøgt et par rum, der er tolket som gravkamre eller krypter med træloft af Maria Cinthio lige som ved Old Minster i Winchester i England. Her skulle biskop Bernhard og måske også Svend Tveskæg være gravlagt. Sidstnævnte skulle være overført fra en mindre trækirke nord om stenkirken, hvor dendrokronologisk daterede grave i området skulle henhøre bygningen til ca. 990.¹⁰⁷

Indicierne for en trappe til et østtårn er vanskelige at bekræfte og ikke længere tilgængelige. Og det, som betegnes som en krypt eller gravkammer, er en mærkelig konstruktion. Man kunne ikke have et åbent gravkammer eller en krypt med vægge i "tørmur", altså uden brug af mørtel, samtidig som grunden eller muren skulle bære et stentårn (**fig. 10**). Det kan ikke have holdt og må have været farligt.

Fra østenden af skibet skræner en nedgravning til det, som er blevet kaldt det "vestre gravkammer", der ligger op ad en mur frem for triumfmuren. Jeg vil i stedet foreslå, at man har gjort en stor udgravning for fundamenterne til apsiden, koret og triumfmuren, altså ikke lagt sten i smalle grøfter, og bagefter fyldt op omkring fundamenterne.¹⁰⁸

Biskop Bernhard skulle ifølge en samtidig og stedkendt ligge i en "hypergenum" i Lund, oversat med krypt. Hvis han blev begravet i sin bispekirke, må det konstateres, at der fandtes og findes en krypt ved Sankt Laurentius, at Brunius mente, at der også havde været en krypt ved Allehelgen i Lund,¹⁰⁹ mens "krypten" i koret af Trinitatis ikke er overbevisende. Det mest sandsynlige er den nuværende domkirke, hvor der var en stor krypt, da Saxo var kannik i Lund, og han omtaler krypten som en selvklarhed. "Krypten" ved Trinitatis derimod var fyldt op ved den tid, senest ca. 1112–29.¹¹⁰

Som yderligere belæg for krypten anfører Maria Cinthio en mønt fra Svend Estridsens tid med to buer under en mindre bue samt en firkant, der skulle vise arkitekturen ved Trinitatis samt gravkammeret.¹¹¹ Buer var et centralt kirkeligt motiv, romerske eller romanske rundbuer, der forekom i utallige sammenhænge lige som facader med to tårne samt krenelerede mure.¹¹² Det er således ikke rimeligt, at møntens buer skulle vise arkitektoniske elementer fra netop Trinitatis. Kirkens triumfbue udgør en bue, og dens tårngalleri, hvis det blev opført, må have haft tre buer. Altså, hvis der skulle eksistere et forbillede, er det snarere en todelt bue eller en hvælvet krypt.

Kronologien for stenkirken er omdiskuteret, da den aldrig blev undersøgt færdig, ligesom der aldrig blev skrevet en rapport (**fig. 11**). Der foreligger mange dendrokronologiske dateringer fra grave i området, men stratigrafien er også omdebatteret, ligesom forekomsten af fire kirker med hver sin kirkegård gør det vanskeligt at afgøre, hvilke grave og dateringer, som hører sammen med hvilken kirke.

En forsker kunne således anvende stratigrafien, som den var iagttaget i felt, en anden i stedet dokumentation af gravniveauerne.¹¹³ I baggrunden spørger, at forskere kan skele til de skriftlige kilder og stenkirkens skiftende funktioner – først formodet domkirke, siden klosterkirke, og sidst sognekirke. Og forskerne kan måske også forvente en vis logik i udviklingen – først en trækirke, der bliver erstattet af to trækirker, som derefter afløses af en stor stenkirke.

Der foreligger således mindst syv forskellige dateringer af stenkirken, hvor den gradvist er blevet ældre, fra midten af 1100-årene til begyndelsen af 1000-årene: 1) Inden de store arkæologiske undersøgelser, men også efter, fik den samme datering, som blev formodet for klosteret, dvs. enten en datering til 1160-årene eller til perioden 1123–ca. 1150.¹¹⁴ 2) Omkring 1060 ud fra det dendrokronologisk daterede gravmateriale efter udgravningerne i 1970'erne.¹¹⁵ 3) Sidste halvdel af 1000-årene, som det forsigtigt skrives efter undersøgelserne i 1980'erne.¹¹⁶ 4) Omkring 1100 i forbindelse med Projekt medeltidsstaden, dvs. foreslået inden den store undersøgelse af kirken.¹¹⁷ 5) Begyndelsen af 1100-årene/ omkring 1125, da undersøgelsen i 1980'erne netop var overstået.¹¹⁸ 6) Påbegyndt 1020–30, men klar ved midten af 1000-årene/ca. 1060 i en senere analyse.¹¹⁹ 7) Og måske en lidt yngre datering i den seneste publikation, nemlig omkring 1060, hvor stenkirken skulle have afløst den ældste trækirke.¹²⁰

I de senere årtier har dateringen af Trinitatis till 1020–30 domineret i litteraturen. Det gør kirken i Lund samtidig med den ældste kendte stenkirke i Danmark, Estrids kirke i Roskilde, omtalt i en skriftlig kilde og måske identisk med bygningen, der er blevet påvist under den stående Sankt Jørgensbjerg kirke.¹²¹

Der er imidlertid ikke noget i kirkens arkitektur, som giver et klart svar. Hvor gammel er da den østre del af kirken med det ældste kor og apside? At Trinitatis ikke hører hjemme tidligt i 1000-årene, antydes af tømuren i fundamentet af koret. For adskillige tidlige bygninger i Lund og østre Danmark kendetegnes tværtimod ved et muret fundament (på svensk "gjutmurar") – Lund Domkirke med krypten, Sankt Clemens og et forsvundet stenhus i vejkrydset af Kyrkogatan og Klostergatan, hvor begge bygninger kan have været en del af kongsgården i Lund, Dalby kirke og dele af "paladset" vest om kirken, Vä Kirkes kor og mere usikkert også Sankt Jørgensbjerg i Roskilde.¹²² Her vil jeg derfor som flere andre foreslå, at stenkirken skulle efterfølge trækirken i Kattesund, der forsvandt omkring 1100. Og fundamenterne til en meget stor stenkirke blev udlagt, men kun den østre del blev opført.

Korfornyelsen med et større kor, en ny apside og tilføjelsen af korsarme kan knyttes til kirkens nye funktion som klosterkirke for præmonstratenserne, hvor der bliver behov for flere altre. Det blev antagelig aktuelt i 1100-årene, efter en grav som beskadiges ved byggeriet, dvs. efter 1112+/-5, måske i 1130'erne.¹²³

Ragnar Blomqvist foreslog, at trækirken i Kattesund kunne have været bispekirke for Henrik med tanke på størrelsen, men uden at henvise til eller tilsyneladende kende oplysningen i fortegnelsen over præmonstratenserklostre fra 1320.¹²⁴ Anders W. Mårtensson foreslog senere, da trækirken var blevet dateret og kilden kendt, at stenkirken i stedet havde fungeret som bispekirke i perioden 1060–85, altså for Henrik, Rikwal og Egino frem til gaven til Sankt Laurentius.¹²⁵ Siden har Maria Cinthio i flere artikler og bøger argumenteret for, at Trinitatis stenkirke hørte sammen med biskop

Bernhard, og at biskop Henrik kan have fuldført byggeriet.¹²⁶ En anden tolkning blev fremsat af Tore Nyberg, nemlig at Trinitatis stenkirke fungerede som en midlertidig domkirke før indvielsen af højalteret i Sankt Laurentius.¹²⁷

Oplysningen, om at Trinitatis i Lund skulle have været en domkirke, må imidlertid udgå, da den bygger på en forkert afskrift i et enkelt håndskrift. Så flere ræsonnement bygger på en fejlagtig præmis. Men stadig behøver kirkernes størrelse og datering forklares. Trækirken i Kattesund er imidlertid ikke større end Maria Minor fra samme tid og umiddelbart i nærheden, på østsiden af Stora Södergatan i Lund.¹²⁸ At Trinitatis stenkirke er planlagt med et meget stort fundament, kan hypotetisk skyldes, at den i nogen fase blev tænkt som domkirke, ja. Men ellers kan den store stenkirke forklares som klosterkirke. Og dateringen er omdiskuteret. Brugen af tømur tyder på, at den ikke tilhører 1000-årene.

Et argument for en domkirke har været identifikationen af en gravkrypt ved koret af Trinitatis stenkirke, som kan have været gravkammer for biskop Bernhard. Men dels er det mere sandsynligt, at Saxo har udpeget den nuværende store krypt i Lund Domkirke, som han måtte have kendt godt, ikke et da forsvundet rum i Trinitatis Klosterkirke. Dels er det rent byggeteknisk ikke overbevisende med en krypt eller åbent gravkammer ved Trinitatis.

Helligkorset i Dalby

I Dalby er bevaret størstedelen af en romansk basilika, som har haft et ret afsluttet kor. Endnu står det meste af skibet og det søndre sideskib. Kirken blev opført af gnejs og kvartsit, kvartsitisk sandsten fra Hardeberga samt ved hjørner og åbninger sandsten fra Höör. I midtskibets sydside findes en nichesøjle (**fig. 12**), og antagelig har der også oprindeligt været det i nordsiden, hvor et kapitæl blev genfundet i Äspö i Skåne.¹²⁹ Kirken har senere fået tilføjet et tårn i sandstenskvadre med en forhal eller krypt i vest omkring 1120, hvor dele kan være genanvendt. Tårnet havde oprindeligt sidetårne for trapper og fik i 1200-årene en bred overdel af tegl, lige som skibet fik gotiske hvælv. I 16–1700-årene forfaldt og forsvandt den sekundære apside og koret, de østre dele af skibet samt det nordre sideskib.

I forbindelse med en restaurering blev kirken arkæologisk undersøgt inde og ude i 1919, og atter i 1965–66 og 1977, for at nævne de vigtigste tilfælde (**fig. 13**). Det blev således påvist et oprindeligt kor af samme bredde som midtskibet, som i 1200-årene var blevet afløst af et jævnbredt kor opført med komstadkalksten. Fundamenterne af sideskibet i nord blev påvist, lige som et forsvundet sidetårn i syd. Og afbrudte arkader i skibet viser, at kirken oprindeligt har strakt sig længere mod vest, antagelig med et fag. På grundlag af dette kunne en basilika rekonstrueres med ret afsluttet kor, men uden tårn, med en længde på 39 m og en bredde på 17 m; med tillægget af en eventuel bygning i vest, antagelig et tårn, bliver det en længde på 44 m.

Denne delvist bevarede og delvist udgravede basilika er veldokumenteret. Der findes en rapport fra undersøgelserne og et årti senere en disputats *Heliga korsets kyrka i Dalby samt de älsta kyrkorna i Lund, Roskilde och Odense* (1930) forfattet af Sten A. Anjou.¹³⁰ Kirken er også blevet præsenteret af Vilhelm Lorenzen i en oversigt over de danske

klostre, af Hubert Krins i hans afhandling *Die frühen Steinkirchen Dänemarks* (1968), i en antologi *Locus Celebris – Dalby kyrka, kloster och gård* (2012) fra en konference ved jubilæet 2010 samt en bygningsarkæologisk rapport efter en restaurering af tårnet i 2012 af Christian Lovén.¹³¹

Dateringen af den romanske basilika bygger næsten udelukkende på de skriftlige kilder. Dels oplysningen i Nekrologiet om, at Svend Estridsen "først" lod bygge kirken, dels koblingen i kilderne til Egino og et bispesæde. Den præsenteres således som Nordens ældste fungerende kirke. Dendrokronologisk datering af en indmuret stilladsbom har ikke været mulig. Og en C14-datering af mørtel fra kirkens indre var ikke brugbar.¹³²

Anjou mente, at kirken var fuldført i Svend Estridsens regeringstid.¹³³ Funktionen som domkirke bliver også en forklaring til den store basilika.¹³⁴ En scene på et kapitæl fra Dalby fra 1200-årene, nu på Historiska museet i Lund, anses for at vise situationen, da Svend Estridsen skulle have sværgede troskab til den tyske kejser Henrik III i 1049.¹³⁵

Allerede Carl Georg Brunius fremførte og flere efter ham, at det må have taget årtier at bygge den store basilika i Dalby. Så nok var den grundlagt af Svend Estridsen, men byggeriet blev fortsat under Harald Hen i 1070'erne og fuldført under Knud den Hellige i 1080'erne.¹³⁶

Efter undersøgelserne i 1919 var der uenighed mellem de involverede, om byggeriet skete i flere faser. Kunsthistorikeren Isidor Zetterberg og Otto Rydbeck mente, at koret var ældre end skibet, men Anjou at de var samtidigt. Og senere har Georg Welin argumenteret for at skibet var ældre end koret.¹³⁷ Videre har Ragnar Blomqvist og derefter også Welin foreslået, at en genanvendt stavplanke kan have indgået i en trækirke på pladsen.¹³⁸

Kan der være en hypotetisk tvivl, om hvem som kan knyttes til Dalby som biskop, kan nichesøjlen med dets kapitæl og en lysekrone dog pege i en retning. En præcis lignende nichesøjle og kapitæl blev afdækket efter 2. verdenskrig omkring 1950 i domkirken i Hildesheim.¹³⁹ Og ved udgravningen i 1919 blev fundet et bronzeblik med indskrift, der senere er blevet bestemt som tilhøre en lysekrone, som blev omtalt i 1500-årene. Fragmentet kan være udført af samme håndværker, som havde gjorde den bevarede lysekrone i domkirken i Hildesheim tilskrevet biskop Hezilo.¹⁴⁰ Også forhallen kan som en vestkrypt arkitektonisk pege på Bremen, Hildesheim eller Corvey i Tyskland, selv om den i Dalby er yngre.¹⁴¹

Både de skriftlige og arkæologiske kilder knytter således Dalby til Tyskland ved midten af 1000-årene. Nichesøjlen er lige som lysekronen blevet knyttet til biskop Hezilos domkirke indviet i 1061. Fasen med nichesøjlen blev imidlertid af teologen og arkitekten Karl Bernhard Kruse flyttet fra biskop Hezilo (1054–79) til biskop Godehard (1022–38) med et byggeri, som blev indviet i 1035, men derefter af Kruse atter dateret til Hezilos genopbygning, altså som tidligere formodet.¹⁴² Nichesøjlen sammenhæng med Godehards byggeri i Hildesheim, nu opfattet som fejlagtig, blev ellers noteret i forbindelse med konferencen i Dalby i 2010.¹⁴³

Welin har også foreslået, at sporene fra udgravningen inde i kirken i 1919 skal tolkes som rester af en ældre og mindre stenkirke. Han mener, at oplysningen om Svend

Estridsens første kirke kan henvise til en mindre anglo-saksisk præget bygning, en bygning på ca. 30 m i længden, måske med østtårn som formodet ved St. Laurentius i Lund, hvilket får den konsekvens, at basilikaen er yngre end tidligere antaget (**fig. 14**). Spor af den første kirke skulle være et fundament vestlig i skibet og langs med pillerne i midtskibets sydside.¹⁴⁴

Strækmure under piller kendes imidlertid fra Dalbys forhal og andre kirker som Tamdrup og Vitskøl Klosterkirke i Jylland, Sankt Mikkel i Slagelse og Slangstrup Klosterkirke på Sjælland.¹⁴⁵ Og forekomsten af et tårn over koret er rent hypotetisk med en henvisning til Erik Cinthios rekonstruktion af en lignende forgænger ved Sankt Laurentius i Lund.

Den senere datering af basilikaen i Dalby bygger da på, at biskop Hezilos domkirke i Hildesheim måtte være forbilledet, men ikke kunne være tilstrækkelig klar ved sin indvielse i 1061. Welin har imidlertid senere revideret sit forslag. Eventuelt skulle da ifølge Welin først være blevet opført en trækirke, dernæst en mindre stenkirke i Knud den Stores tid, mens Svend Estridsen atter skulle have opført basilikaen, alt parallelt med faser i anlægningen vest om kirken.¹⁴⁶

Ved udgravningen i 1919 og atter i 1966 blev der påvist et fundament og mur, som er ældre end det stående tårn, og ældre stenmateriale kan være genanvendt i tårnet. Modsat Anjou kan basilikaen derfor oprindeligt ifølge Welin have været afsluttet i vest med en tværgående forhal eller et tredelt tårn (**fig. 15**) som i Vreta i Östergötland.¹⁴⁷

Andre lignende eksempler er kendt fra de ældre faser af Roskilde Domkirke og Linköping Domkirke, sidstnævnte også i Östergötland, dvs. en forhal eller et midttårn omgivet af to rum eller lavere sidetårne. Muren er imidlertid påfaldende smal for at bære et egentligt tårn, kun 1 m bred på et muret fundament, som var 1,2 m.¹⁴⁸ En andet alternativ er, at Dalby Kirke ikke blev afsluttet i vest, inden den nuværende forhal og tårn blev opført.¹⁴⁹

Mere kan skrives om Dalby: Et kongeligt stenbygget "palads" fra 1000-årene, som Erik Cinthio undersøgte i 1965–66, og som skulle have været sammenbygget med kirken i vest.¹⁵⁰ Forfatteren har stratigrafisk argumenteret for, at stenbygningerne var fra 1100-årene og har tolket dem som klosterlænger.¹⁵¹ Noteres kan også en afvisning af, at kirken blev knyttet til et benediktinerkloster, da Egino drog til Lund, inden det i 1100-årene forvandlede til et augustinerkloster.¹⁵²

Allehelgen i Lund

I dag findes få spor efter Allehelgenklostret i Lund, som lå højt på Helgonabacken umiddelbart nord om middelalderbyen (**fig. 16**). Klostret blev i 1343 kaldt "abbati monasterii Omnium sanctorum prope muros Lundenses", dvs. Allehelgenklostret tæt ved Lunds mure.¹⁵³ Klostret tilhørte benediktinerordenen og var underlagt bispem. Det blev sandsynligvis grundlagt efter 1074 med tanke på, at den første abbed Hartwig kom fra Köln, men før 1089, da Ascer blev biskop. Klostret fungerede frem til reformationen.¹⁵⁴

At Allehelgenklostret er væk, de skriftlige kilder sparsomme og de arkæologiske undersøgelser få og ikke har givet så meget, er nok anledningen til, at klostret har kommet bort i diskussionen. Der findes tegninger af kirke- og klosterruinerne i forbindelse med slaget ved Lund i 1676. Det viser en stor ruin med en apside i øst. Ruinen blev sprængt i 1693, 1695 og 1707 og de sidste rester forsvandt i 1700-årene. Der er foretaget undersøgelser i området omkring 1840 under Brunius, som mente, at der havde stået en stenbygget treskibet basilika med krypt og tårn, der efter en brand i 1192 blev ombygget med tegl.¹⁵⁵ Senere sporadiske arkæologiske undersøgelser i 1950'erne har ikke ændret den opfattelse, hverken bekræftet eller afkræftet, da området er kraftigt forstyrret.¹⁵⁶

At Allehelgenkirken må have haft en krypt bygger alene på indicier. For Brunius iagttog kapitæler og baser samt en vandledning, som han mente kunne have indgået i en krypt; herunder sammenlignedes med forholdene ved Lunds Domkirke og forhallen i Dalby.¹⁵⁷

Det nye og sensationelle er fundet i 2023 i Armémuseums bibliotek i Stockholm af et oversigtskort tegnet af artilleristen Johan Möllerheim ind for sprængningen i 1693. Det viser kirkens da endnu bevarede østparti med apside og korsarme samt en østre klosterlænge. En større kirke var altså et faktum (**fig. 17**).¹⁵⁸

Under en gadeomlægning i 1930 blev der fundet et kapitæl i Sandgatan ved det Gamla Biskopshus ved foden af Helgonabacken, omtrent hvor byvolden forløb. Kapitælet er nu fremme på Kulturen i Metropolis-udstillingen (**fig. 18**). Det er princip identisk med kapitælet, som endnu sidder på nichesøjlen i Dalby kirke, og som har sin parallel i Hildesheim.¹⁵⁹ Hvis kapitælet kommer fra Allehelgen, tyder det på, at kirken var lige så tidligt som i Dalby, dvs. en basilika fra midten af 1000-årene.¹⁶⁰

Ifølge Erik Pontoppidan i *Annales Ecclesiae Danicae Diplomatici* (1741) skulle "St. Helenæ" i Lund, som kirkeruinen af Allehelgen da blev benævnt, og kirken i Dalby begge være opførte i 1076, dvs. i Harald Hens regeringstid.¹⁶¹ Hvorfra årstallet kommer vides dog ikke. Brunius fulgte Pontoppidans datering.¹⁶² Og med tanke på identiske kapitæler fra Allehelgen i Lund og Dalby anså Rikard Holmberg, at Allehelgen måske endog kunne være fra Sven Estridsens regeringstid.¹⁶³

7. Skånes bispesæder i 1000-årene

Historien om domkirker i Lund og Dalby kan nu inddeles i fire faser, fra omkringrejsende bisper uden fast sæde tidligt i 1000-årene til det faste ved den nuværende Lunds Domkirke senest i 1100-årene. Centralt er da forekomsten under en periode af bispesæder i både Lund og Dalby, videre det ofte oversete faktum, at det ikke præciseres i de skriftlige kilder, hvilken kirke der fungerede som domkirke i Lund før den nuværende domkirke Sankt Laurentius.

Fase 1 – omkringrejsende bisper, frem til ca. 1060

De omkringrejsende bisper var uden fast bispesæde. Hvor Bernhard fandtes i Skåne, fremgår ikke, hverken af tekster eller materielle spor, det kunne være ved en kirke på kongsgården i Lund eller i Dalby, det forbliver gætteeri. Jon Tursøns kirkekrønike kan

give anledning til spekulationer, om Trinitatis eller Drotten, en træ- eller stenkirke, alligevel har været en tidlig domkirke, men det forbliver spekulationer.

Fase 2 – Allehelgen i Lund og Hellig Korset i Dalby, ca. 1060–1066

Bisperne Henrik og Eginno residerede i henholdsvis Lund og Dalby fra ca. 1060 til Henriks død i 1066, som det oftest præsenteres, men med en mindre usikkerhed for om opdelingen er korrekt. Ifølge Michael H. Gelting kan perioden præciseres til perioden 1059–1066 og Eginos død til 1071.¹⁶⁴ Hvor Henrik var virksom i Lund, vides ikke, men en mulighed er, at Svend Estridsen tog initiativ til to basilikale domkirker af sten, da stiftet blev delt, Allehelgen i Lund og Hellig Korset i Dalby. Byggeriet kan forventes at have taget nogen tid at fuldføre. Domkirkerne på begge steder kan da have blevet fuldførte under efterfølgeren Harald Hen, som blev gravlagt i Dalby. Et årstal der eventuelt kan knyttes til domkirkerne er 1076 – for starten af byggeriet, indvielse af korets alter eller fuldførelsen.

At det forholder sig på denne måde, forudsætter, at et kapitæl fundet i Sandgatan i Lund, kommer fra Allehelgenklostret og kan datere en første basilika på pladsen, måske med en krypt under koret. Et indicium for Allehelgen som en domkirke er et fællesskab og brødreskab mellem Sankt Laurentius i Lund, Helligkors i Dalby og Allehelgen i Lund, som blev bekræftet i 1136. Videre at Erik Pontoppidans historieskrivning så sent som i 1741 skulle formidle noget troværdigt.

Fase 3 – Allehelgen i Lund, ca. 1066 –1085/ 1123–31/ 1145–46

Biskop Eginno flyttede sit bispesæde til Lund, herom var Adam af Bremen entydig, men angiver ikke til hvilken kirke. Selv om det ikke nævnes i skriftlige kilder, foreslås her, at Allehelgen kan have fungeret som domkirke, indtil Laurentiuskirken kunne tages i brug. Det sker med henvisning til, at Eginno måtte forvente en domkirke af samme format dvs. en basilika i sten som kirken i Dalby. Videre sker det atter med henvisning til fundet af et kapitæl relativ tæt ved Allehelgen, der i princip er identisk med kapitæler i Dalby, at Allehelgen kan have haft en krypt, videre det i 1136 bekræftede ældre fællesskab og brødreskab mellem Sankt Laurentius i Lund, Helligkors i Dalby og Allehelgen, som kan være et samarbejde for at have et fungerende domkapitel.

Allehelgen kan da være blevet opført under Svend Estridsens sønners tid og for biskop Eginno frem til hans død i 1071, derefter Rikval frem til 1089 og siden Asser. Hvornår Laurentiuskirken var tilstrækkelig langt på vej, så den kunne tages i brug – ved gaven, som lagde det økonomiske grundlag for et eget domkapitel i 1085, indvielsen af krypten i 1123–31 eller måske så sent som ved indvielsen af højkorets altre i 1145–46.

Fase 4 – Sankt Laurentius i Lund, senest fra 1145–46

Den sidste fase indtrådte, når Sankt Laurentius overtog rollen som domkirke senest i 1145–46.

Her er altså lidt andre tolkninger en tidligere på flere punkter. Afvisningen af, at Trinitatis i Lund tidligere har været domkirke, åbner for andre muligheder, hvor Allehelgen i Lund præsenteres som et alternativ. Der er også en anden opfattelse end den, som først blev fremsat af Erik Pontoppidan i 1741, siden gentaget af Carl Georg Brunius i 1840 og atter fremført ved konferencen i Dalby i 2010, nemlig at Eginno forblev

som biskop i Dalby også efter Henriks død.¹⁶⁵ Det er noget, som må gå tilbage til Saxo, som må have bygget på Adam af Bremens uklare redegørelse.

Den seneste her er Michael H. Gelting, som mener, at Adam af Bremen kan have misforstået det med, at Eginus skulle have flyttet sit bispesæde til Lund. Gelting mener, at Eginus forblev i Dalby som biskop af Lunds stift med det nyindrettede kollegium af præster som domkapitel. Gelting kompletterer med skjaldekvadet *Eiríksdrápa*, som beretter, at ærkesædet blev oprettet "ikke langt fra Lund". Ordningen kunne da have fortsat til 1085, til Rikwals død 1089, formentlig frem til de første årtier af 1100-årene.¹⁶⁶

Tolkningen bygger på, at Adam af Bremens udtrykkelige beskrivelse må være en fejltagelse. Den bortser fra den tidlige basilika Allehelgen kirke i byens udkant ind til byvolden som et alternativ og aktualiserer ikke oplysninger fra 1136 om et fællesskab og brødreskab, altså at Allehelgens munke kunne fungere som et domkapitel. Dertil kan lægges, at Dalby ikke nævnes i Florenslisten, som viser situationen ved ærkesædets oprettelse, selv om den er bevaret i en nedskrift fra 1120'erne.

Siden er der spørgsmålet om domkirkernes arkitektur. Det må konkluderes, at domkirkerne i det mindste fra ca. 1060 alle var stenbasilikaer. Hellig Korset i Dalby uden tværskib, Allehelgen i Lund måske med tværskib, hvis det ikke er en senere arkitektonisk løsning, Sankt Laurentius domkirke i Lund med tværskib, lige som i øvrigt også Trinitatis Klosterkirke.

8. Domkirker i Lund og Dalby samtidigt

At der under et årti fandtes bisper og dermed domkirker både i Lund og Dalby må anses for et faktum, men alligevel åben for spekulationer. Situationen beskrives i Adam af Bremens krønike, som er omtrent samtidig med hændelserne, i den senere Saxos krønike fra omkring 1200, som imidlertid er afhængig af Adams krønike. Men begge bisper nævnes i fortegnelser i Nekrologiet, ligesom et bispesæde i Dalby og Eginos eksistens fremgår af samtidige diplomer. Eksistensen af to bispesæder antydes også af forekomsten af store kirker, som kan være samtidige, i Lund og Dalby.

Ved et udblik må det konstateres, at den tidlige kirkeorganisation var relativ fleksibel, med bispesæder og domkirker, som blev flyttet, delt eller lagt sammen. To eller endog tre nærliggende, men samtidige bispesæder, var ikke unikke. Lignende forekom ved Birka måske, Sigtuna og (Gamla) Uppsala, Eskilstuna og Strängnäs, måske også Husaby og Skara, videre Selja, Bergen og Stavanger, Tønsberg og Oslo. I Norge findes der eksempler på, at det i et stift kunne findes flere bispekirker, hvor nogle var byggerier på vej til at blive domkirker. I Danmark bør det atter overvejes en ekstra gang, om vi skal lære, at der en overgang også var bispesæder i Asmild og Vestervig.

Adam af Bremens krønike placerede i et par senere versioner Eginus i Dalby, derefter i Lund. Saxo var uklar om lokaliseringen, da han måske kun havde adgang til Adam af Bremens krønike i en første version, mens Kirkekrøniken fulgte Saxo og placerede Eginus i Lund fra starten. Men Adam af Bremens krønike i senere versioner bør trods alt anses mest troværdig, for Eginus blev viet af ærkebiskoppen i Hamburg-Bremen, hvor netop

Dalby kirke ses forbundet til Tyskland igennem nichesøjlerne og fragmentet af en lysekrone. Også Dalbybogen kan knyttes til kredsen omkring Hamburg-Bremen eller Corvey i Tyskland, og kom antagelig med biskop Eginus til Skåne.¹⁶⁷ Men samtidigt har der også været lignende nichesøjler ved Allehelgen i Lund, eller i det mindste kapitæler som i Dalby, så helt sikker kan vi ikke være.

Men hvorfor fandtes der da to bispesæder i Lund og Dalby samtidigt? De skriftlige kilder beretter intet direkte derom. Men der findes tre kirkepolitiske forklaringer, som alle tager udgangspunkt i skriftlige kilder. For det første, at biskop Henrik med sæde i Lund fik ansvar for stiftet, mens Eginus med sæde i Dalby blev missionsbiskop med indsatser i Götaland, Blekinge og på Bornholm.¹⁶⁸ For det andet at Lund og Dalby repræsenterede to modsætninger i indflydelse, nemlig det engelske kontra det tyske,¹⁶⁹ ligesom det måske var tilfældet med Sigtuna og Uppsala. For det tredje, at Svend Estridsen havde aftalt med ærkebispens i Hamburg-Bremen at have tysk viede bisper i Danmark, så man måtte vente på den i øvrigt legitime Henriks bortgang, inden Eginus kunne indsættes i Lund.

Michael H. Gelting har argumenteret for et svar, som kombinerer forklaring en og tre, dvs. Eginus som en missionsbiskop, der ventede på Henriks bortgang.¹⁷⁰ Det er blevet afvist af Bertil Nilsson, da der ifølge Adam af Bremen netop skete en opdeling af Skåne i to stift.¹⁷¹ Men derfor kan den tredje forklaring jo stadig være relevant, en ventende biskop, selv om det vel i samtiden måtte være usikkert, hvem der afled først.

9. Tre domkirker

Det er nu muligt at præsentere en delvist ny fortælling om de tidlige domkirker i Lund og Dalby, der involverer tre domkirker: De første bisper var omkringrejsende og havde ikke faste bispesæder, lige som der kunne findes flere bispekirker i samme stift. På initiativ af Svend Estridsen etableres ved 1060 ni stift i Danmark herunder to i Skåne med Henrik ved Allehelgen i Lund og Eginus ved Hellige Korset i Dalby. Efter at Henrik døde, blev Eginus biskop i Lund ved Allehelgen med kannikker også fra Dalby som domkapitel. Når en ny kirke ved Sankt Laurentius var tilstrækkelig langt kommet, dvs. med donationen i 1085, indvielsen af kryptens altre i 1123–31 eller højkorets altre i 1145–46, overgik funktionen fra Allehelgen til den nuværende domkirke.

Det er en ny fortælling, som er skrevet over de samme få, flertydige og omtvistede skriftlige kilder og arkæologiske spor som tidligere. Noget er sikkert, andet rimeligt, noget hypotetisk, andet måske tvivlsomt, så diskussionen må nødvendigvis fortsætte. For at være ærlig – entydige svar kan ikke præsenteres med tanke på kildesituationen, selv om det måtte ønskes.¹⁷²

Arkiver

Kulturen i Lund:

Ericsson, Gertie 2020: *Kv Domkyrkan 1. Domkyrkans krypta, fornlämning RAÄ Lund 73: 1. Lunds stad och kommun, Skåne län. Arkeologisk schaktningsövervakning 2012 och 2015–16. Kulturmiljörapport 2020: 75. Lund: Kulturen.*

Landsantikvarien i Lund:

Anjou, Sten G. A. 1920: *Redogörelse för undersökningsarbete vid Dalby kyrka*. (Rapport, Landsantikvarien/ Skånes Hembygdsförbunds arkiv)

Lunds universitets historiska museum, kyrkoarkivet:

Sundnér, Barbro m.fl 1990: *Lunds domkyrka. Undersökning av vittringsskador och stenmaterial*. (to ringbind)

Litteratur

Adam af Bremens krønike. (Udg.) Allan A. Lund. Højberg: Wormianum, 2000. (forkortes Adam)

Andersen, Merete G. 2002: Allehelgenklosteret i Lund indtil ca. 1200. *Scandia, Tidskrift för historisk forskning* 68: 1, s. 31–38.

Andersson, Hans 1990: *Sjuttiosex medeltidsstäder – aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland*. Rapport Medeltidsstaden 73. Stockholm: Riksantikvarieämbetet & Statens historiska museer.

Andrén, Anders 1980: *Lund*. Projekt Medeltidsstaden 26. Stockholm: Riksantikvarieämbetet & Statens historiska museer.

Andrén, Anders 2000: *Ad sanctos* – de dödas plats under medeltidsen. *Hikuin* 27, s. 7–26.

Andrén, Anders 2012: Dalby bortom Heligkorskyrkan. Ett kejserligt landskap i Skåne. *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*. (Red.) Stephan Borgehammar & Jes Wienberg. Centrum for Danmarksstudier 28. Göteborg/ Stockholm. S. 351–359.

Anjou, Sten 1920: Knut den heliges kyrka i Lund – Lunds nuvarande domkyrka. *Fornvännen* 1920, s. 50–56.

Anjou, Sten A. 1930: *Heliga korsets kyrka i Dalby samt de äldsta kyrkorna i Lund, Roskilde och Odense. Undersökningar till 1000-talets arkitekturhistoria*. Göteborg: Elanders boktryckeri.

Arneborg, Jette 2024: *Norse Greenlanders*. Publications from the National Museum, Studies in Archaeology & History 30. Copenhagen: Nationalmuseet. & University Press of Southern Denmark.

Bachmund, Norbert 1949: *Monasticon Praemonstratense: id est historia circariarum atque canoniarum candidi et canonici ordinis Premonstratensis*, I, Straubing: Katolische Kirche, Bayern.

Bartholin, Thomas Seip 1976: Dendrokronologiske og vedanatomiske undersøgelser af træfundene. *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. En investering i arkeologi*.

Archaeologica Lundensia VII. (Red.) Anders W. Mårtensson. Lund: Kulturhistoriska museet i Lund. S. 145–169.

Bertelsen, Thomas 2016: Kirker at træ, kirker af sten. Arkitektur og dateringsproblemer på Svend Estridsens tid. *Svend Estridsen*. (Red.) Lasse C. A. Sonne & Sarah Croix. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 109–132.

Bertelsen, Thomas 2023: Denmark's earliest stone churches – from Estrid to c. 1100. *Jelling – The Romanesque Stone Church*. (Eds.) Anne Pedersen & Per Kristian Madsen. Publications from the National Museum, Studies in Archaeology & History 20: 5 Jelling Series. Copenhagen/ Odense: University Press of Southern Denmark. S. 178–196.

Blomqvist, Ragnar 1941: *Tusentalets Lund*. Skrifter utgivna av Föreningen det Gamla Lund XXI–II, 1939–40. Lund: Skånska Centraltryckeriet.

Blomqvist, Ragnar 1944: S:t Drottens kyrka i Lund. *Kulturens årsbok* 1944, s. 144–173.

Blomqvist, Ragnar 1951. *Lunds historia*, 1. *Medeltiden*. Lund, CWK Gleerup. Supplement 1978)

Blomqvist, Ragnar 1962: Lunds första biskopskyrka? *Proxima Thule. Sverige och Europa under forntid och medeltid*. (Red.) Per Gustaf Hamberg. Stockholm: Svenska arkeologiska samfundet. S 184–198.

Blomqvist, Ragnar 1963a: En stavkyrka från 1000-talet. *Thulegravningen 1961. En berättelse om vad gravningen för Thulehuset i Lund avslöjade*. (Red.) Ragnar Blomqvist & Anders W. Mårtensson. Archaeologica Lundensia II. Lund: Kulturhistoriska museet i Lund. S. 16–42.

Blomqvist, Ragnar 1963b: Premonstratenserklostret och S:t Drottens kyrka. *Thulegravningen 1961. En berättelse om vad gravningen för Thulehuset i Lund avslöjade*. (Red.) Ragnar Blomqvist & Anders W. Mårtensson. Archaeologica Lundensia II. Lund: Kulturhistoriska museet i Lund. S. 67–88.

Blomqvist, Ragnar & Mårtensson, Anders W. (red.) 1963: *Thulegravningen 1961. En berättelse om vad gravningen för Thulehuset i Lund avslöjade*. Archaeologica Lundensia II. Lund: Kulturhistoriska museet i Lund.

Bolvig, Axel 1992: *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*. København: Gyldendal.

Bonde, Line Melballe 2021: *Challenging the Romanesque. Reconcidering Approaches to the Rural Parish Church of Twelfth-Century Denmark*. PhD, Norwegian School of Theology, Religion and Society, University of Oslo. (Pdf)

Borgehammar, Stephan & Wienberg, Jes 2012 (red.): *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*. Centrum for Danmarksstudier 28. Göteborg/ Stockholm.

Borgehammar, Stephan 2012a: Symboler i Dalby. *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*. (Red.) Stephan Borgehammar & Jes Wienberg. Centrum for Danmarksstudier 28. Göteborg/ Stockholm. S. 54–87.

Borgehammar, Stephan 2012b: Kanikerna i Dalby. Tre studier. *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*. (Red.) Stephan Borgehammar & Jes Wienberg. Centrum for Danmarksstudier 28. Göteborg/ Stockholm. S. 291–326.

Borgehammar, Stephan (red.) 2023: *Lunds domkyrka. Nya tiden. Katedralen i samhället*. Lund/ Göteborg: Lunds domkyrka, Domkyrkorådet & Makadam.

Brandt, C(arl) J(oakim) 1853–1856: Kanniken Jon Tursön og hans korte danske Kirkekrønike. *Kirkehistoriske Samlinger* II, 1853–56, s. 276–325.

Brendalsmo, Jan 2021: *Tønsberg i middelalderen. Kirker, klostre, hospitaler, gilder og bispegård*. Oslo: Novus forlag.

Breengaard, Carsten 1982: *Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050–1170*. København: G. E. C. Gads Forlag.

Brunius, C(arl) G(eorg) 1836: *Nordens äldsta metropolitankyrka eller historisk och arkeologisk beskrifning öfver Lunds domkyrka*. Lund: C. W. K. Gleerups Förlag. (2. utg. 1854)

Brunius, C(arl) G(eorg) 1840: Kort underrättelse om Allhelgona kyrka och kloster wid Lund i anledning af några nyligen funna lemningar derefter. *Theologisk Qvartalskrift*, Ny följd, 5, 1840, s. 107–133.

Brunius, C(arl) G(eorg) 1850: *Skånes konsthistoria för medeltiden*. Lund: Berlingska Boktryckeriet.

Carelli, Peter 2012: *Lunds historia – staden och omlandet*, 1. *Medeltiden. En metropol växer fram*. (Red.) K. Arne Blom. Lund: Lunds kommun.

Caroll, Jayne 2009: Markus Skeggjason, Eiríksdrápa. *Poetry from the Kings' Sagas*, 2. *From c. 1035 to c. 1300*, part I. (Ed.) Kari Ellen Gade. *Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages* 2. Turnhout: Brepols. S. 432–460.

Ciardi, Anna Minara 2016: *On the Formation of Cathedral Chapters and Cathedral Culture. Lund, Denmark, and Scandinavia, c. 1060–1225*. *Bibliotheca Historica-Ecclesiastica Lundensis* 60. Lund: Lund University, Centre for Theology and Religious Studies.

Cinthio, Erik 1953: The 11th Century Cathedral Church in Lund. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1953, s. 223–251.

Cinthio, Erik 1957: *Lunds domkyrka under romansk tid*. *Acta Archaeologica Lundensia*, Series in 8° N°1. Bonn/ Lund: Rudolf Habelt Verlag & C. W. K. Gleerups förlag.

Cinthio, Erik 1961: The Oldest Bishop Churches i Lund and Antiquarian Observations in connection with the Restoration of Lund Cathedral. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1960, s. 73–106.

Cinthio, Erik 1969: Heiligpatrone und Kirchenbauten während des frühen Mittelalters. *Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts*. (Hrsg.) Sven Ekdahl. Acta Visbyensia III. Visby-symposiet för historiska vetenskaper 1967. Visby: Museum Gotlands Fornsal. S. 161–169.

Cinthio, Erik 1983: Dalby kungsgård. Medeltidsarkeologin som historisk vetenskap. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok* 1983, s. 89–100.

Cinthio, Erik 1989: Benediktiner, augustiner och korherrar. *Skånska kloster*. (Red.) Erik Cinthio. Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1987/88. Lund, s. 19–45.

Cinthio, Erik 1990: Lund domkyrkas förhistoria, S:t Laurentiuspatrociniet och Knut den Heliges kyrka än en gång. *Ale, Historisk tidskrift för Skåneland* 1990: 2, S. 1–11.

Cinthio, Erik 1992: Dalby kyrkas stiftare och donatorer. En spekulativ bildolkning. *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*. (Red.) Marian Ullén. Stockholm. S. 1–10.

Cinthio, Maria 1996: *Kyrkorna kring Kattesund. Rekonstruktionsförsök*. Arkeologiska rapporter från Lund 14. Lund: Kulturen.

Cinthio, Maria 1997: Trinitatiskyrkan i Lund – med engelsk prägel. *Hikuin* 24, s. 113–134.

Cinthio, Maria 2002: *De första stadsborna. Medeltida gravar och människor i Lund*. Stockholm/ Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.

Cinthio, Maria 2004: Trinitatiskyrkan, gravarna och de första lundaborna. *Kristendommen i Danmark før 1050. Et symposium i Roskilde den 5.–7-februar 2003*. (Red.) Niels Lund. Roskilde: Roskilde Museums Forlag. S. 159–173.

Cinthio, Maria 2010: Nya gamla fynd. *Dalby kyrka. Om en plats i historien*. (Red. Anita Larsson. Lund: Historiska Media. S. 28–37.

Cinthio, Maria 2012: Återfunna fynd och andra pusselbitar. Om inventarier, patrocinier och patroner. *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*. (Red.) Stephan Borgehammar & Jes Wienberg. Centrum för Danmarksstudier 28. Göteborg/ Stockholm. S. 447–460.

Cinthio, Maria 2018: Lund från första början. *Vägar mot Lund. En antologi om stadens uppkomst, tidigaste utveckling och entreprenaden bakom de stora stenbyggnaderna*. (Red.) Maria Cinthio & Anders Ödman. Lund: Historiska Media. S. 8–123.

Cinthio, Maria & Arcini, Caroline Ahlström 2024: De första lundaborna och deras ursprung. *Ale, Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2024: 4, s. 29–59.

Danmarks Kirker Iff. København: Nationalmuseet, 1933ff. (forkortes DK)

Danske Helgeners Levned. (Udg.) Hans Olrik. København: Selskabet for historiske Kildeskrifters Oversættelse & Karl Schønberg, 1893–94.

Diplomatarium Danicum I: 1–. (Udg.) Danske Sprog- og Litteraturselskabet. København: C. A. Reitzels Boghandel, 1938–. (forkortes DD)

Flensburg, Sophie 2024: Sprickor i fasaden. Stenbyggnaderna väster om Dalby kyrka och en diskussion om paradigm. *META, Historiskarkeologisk tidskrift* 2024, s. 116–131.

Friis-Jensen, Karsten 1989: Was Saxo Grammaticus a canon of Lund? *Cahiers de l'institut du moyen-age grec et latin* 59. Copenhagen, s. 331–357.

Gardelin, Gunilla 2015: *Kyrkornas Lund*. Archaeologica Lundensia XII. Lund: Kulturen.

Gelting, Michael H. 2012: Lund, Dalby og Bornholm. Politik og mission i biskop Eginos tid. *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*. (Red.) Stephan Borgehammar & Jes Wienberg. Centrum for Danmarksstudier 28. Göteborg/ Stockholm, s. 101–111.

Gelting; Michael H. 2020: The Christianization of Denmark. *The Christianization Process*. (Eds.) Jens Peter Schjødt, John Lindow & Anders Andrén. The Pre-Christian Religion of the North, IV. History and Structures. Turnhout: Brepols. S. 1581–1622.

Græbe, Henrik 1983: Frådstenskirker – især Slangerup. *Hikuin* 9, s. 27–38.

Göthberg, Hans, Lovén, Christian & Dahlbäck, Göran 2010: Domkyrkan i Gamla Uppsala. *Uppsala domkyrka* II. Sveriges kyrkor, konsthistorisks inventarium 228. Uppsala: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien & Riksantikvarieämbetet.

Helle, Knut 1997: Det første bispedømmet på Vestlandet. *Selja – heilag stad i 1000 år*. (Red.) Magnus Rindal. Oslo: Universitetsforlaget. S. 240–251.

Hellström, Jan Arvid 1971: *Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid*. Rättshistoriskt Bibliotek XVI. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning grundat av Gustav och Karin Olin.

Hiekkanen, Markus 2020: *Finlands medeltida stenkyrkor*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Hjermind, Jesper & Jensen, Hugo Støttrup 2016: *Vitskøl Kloster. Den middelalderlige bygningshistorie*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 91. Højbjerg.

Holmberg, Rikard 1959: *Allhelgonaklostret i Lund*. Kandidatuppsats i konsthistoria, Lunds universitet, hösten 1959. Lund.

Holmberg, Rikard 1977: *Den skånska öresundskustens medeltid*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° No. 11. Bonn/ Lund: Rudolf Habelt Verlag/ C.W.K. Gleerup.

Iversen; Frode & Brendalsmo, Jan 2020: Den tidlige kirkeorganisasjonen i Eidsivatingslagen. *Collegium Medievale* 33, s. 113–162.

Iversen; Frode & Brendalsmo, Jan 2021: Den tidlige kirkeorganisasjonen i Stavanger stift. *Collegium Medievale* 34, s. 115–166.

Iversen; Frode & Brendalsmo, Jan 2022: Den tidlige kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme. *Collegium Medievale* 35, s. 5–57.

Jansson, Henrik 1998: *Templum Nobilissimum. Adam av Bremen, Uppsalatemplet och konfliktlinjerna i Europa kring år 1075*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 21. Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet.

Johannsen, Hugo & Smidt, Claus M. 1981: *Danmarks arkitektur, Kirkens huse*. (Red. Hakon Lund. København: Gyldendal.

Johansson Hervén, Conny 2007: Helgonabacken. Tusen år i lärdomens tjänst. "Här får intet arbete utföras." *Universitetsbiblioteket 100 år på Helgonabacken*. (Red.) Håkan Håkansson, Eva Nilsson Nylander & Björn Dal. Skrifter utgivna av Lunds universitetsbibliotek N.F. 6. Lund: Universitetsbiblioteket i Lund. S. 16–28.

Jonsson, Kristina 2009: *Practices for the Living and the Dead. Medieval and Post-Reformation Burials in Scandinavia*. Stockholm Studies in Archaeology 50. Stockholm: Stockholms universitet.

Jørgensen, A(dolf) D(itlev) 1874–76: *Den nordiske Kirkes Grundlæggelse og første Udvikling*, 1–3. København: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie & G. E. C. Gad.

Karlsson, Mattias (i tryk): Lunds medeltida kyrkor. *Companion to Medieval Lund*. (Ed.) Peter Carelli.

Kjær, Ulla & Grønder-Hansen, Poul 1988: *Kirkerne i Danmark. Den katolske tid. Indtil 1536*. København: Boghandlerforlaget.

Krins, Hubert 1968: *De frühen Steinkirchen Dänemarks*. Dissertation. Hamburg: Universität Hamburg.

Kristensen, Hans Krøngaard 2021: *Asmild Kirke og Kloster*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 117. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab & Viborg Museum.

Kristensen, Hans Krøngaard 2023: *Franciskanerklostret i Svendborg*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 125. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab & Svendborg Museum.

Kroon, Sigurd 1989: Knut den heligas försvunna gåvobrev av 21 maj 1085. Ett antedaterat 1000-talsdokument. *Skandia. Tidskrift för historisk forskning* 55: 2, s. 203–243.

Kruse, Karl Bernhard 2000: *Der Hildesheimer Dom. Grabungen und Bauuntersuchungen auf dem Domhügel 1988 bis 1999*. Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Niedersachsens, Reihe A, Heft 27. Hannover: Verlag Hahnsche Buchhandlung.

Kruse, Karl Bernhard (Hrsg.) 2017: *Die Baugeschichte des Hildesheimer Domes*. Hildesheim: Schnell & Steiner/ Bernward Mediengesellschaft.

Krüger, Kristina 2012: The West End of Carvey. An architectural model for churches in the central Middle Ages? *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*. (Red.) Stephan Borgehammar & Jes Wienberg. Centrum for Danmarksstudier 28. Göteborg/ Stockholm. S. 196–216.

Köcher, Arthur 1923: Kongebrevet fra 1085. Studie i det ældste danske Diplom- og Brevvæsen. *Historisk Tidsskrift* IX: 2, s. 129–170.

(Lager)bring, Sven 1748: *Monumenta Scaniensia, quibus varia ad antiquitates sviogoticas Londini* (Lund): Caroli Gustavi Berling.

Larsen, Tue Hejlskov 1986: Er Knud den Helliges segl fra 1085 en forfalskning? *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 51: 1, s. 19–32.

Le Paige, Ioanne 1633: *Bibliotheca Præmonstratensis Ordinis...*, I. Paris.

Libri memoriales capituli Lundensis, Lunde domkapitels Gavebøger og Nekrologium. (Udg.) C(hristian) Weeke. København: Rudolf Klein, 1884–89. (forkortes Libri)

Lidén, Hans-Emil 1970: Domkirken i Bergen og udviklingen af de norske domkirketypene i 1000-1100-årene. *Björgvin bispestol. Byen og bispedømmet*. (Red.) Per Juvkam. Bergen/ Oslo/ Tromsø: Universitetsforlaget. S. 11–40.

Lidén, Hans-Emil 1981: Middelalderens steinarkitektur i Norge. *Norges kunsthistorie*, 2, *Høymiddelalder og Hansa-tid*. (Red.) Knut Berg. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag. S. 6–125.

Lidén, Hans-Emil 1988: The Romanesque Cathedrals of Norway. *St Magnus Cathedral and Orkney's Twelfth-Century Renaissance*. (Ed.) Barbara E. Crawford. Aberdeen: Aberdeen University Press.

Lind, John 1986: Knud den Helliges segl – et ægte præentionssegl? Peringskiöld som segltegner. *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 52: 2. S. 327–346.

Lindahl, Anders 1986: *Information through Sherds – a case study of the early glazed earthenware from Dalby, Scania*. Lund Studies in Medieval Archaeology 3. Lund: ProImage.

Lindgren, Mereth 1995: Stenarkitekturen. *Den romanske konsten*. (Red.) Lennart Karlsson m.fl. Signums svenska konsthistorie. Lund: Bokförlaget Signum. S. 52–115.

Lindroos, Alf, Ranta, Heikki, Heinemeier, Jan & Lill, Jan-Olof 2014: C-14 chronology of the oldest Scandinavian church in use. An AMS/PIIXE study of lime lump carbonate in the mortar. *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B. Beam Interactions with Materials and Atoms* 331, s. 220–224.

Lorenzen, Vilhelm 1928: *De danske Augustinerklostres Bygningshistorie*. De danske Klostres Bygningshistorie 9. København: G. E. C. Gad.

Lovén, Christian 1990: Romanske storkyrkor i Sverige. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 20, s. 7–26.

Lovén, Christian 2014: *Dalby kyrkas medeltida byggnadshistoria*. (Upubliceret rapport)

Lovén, Christian 2020: *Florenslängden. Den äldsta förteckningen över de svenska stiftet*. Örebro: Strängnäs stiftshistoriska sällskap. (pdf fra www.svenskakyrkan.se/strangnasstift/florenslangden)

Magistri Adam Bremensis, Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontifium. Adam von Bremen, *Hamburgische Kirchengeschichte*. (Hrsg.) Bernhard Scheidler. Monumenta Germaniae Historica. Hannover/Leipzig: Hanfsche Buchhandlung, 1917. (forkortes Gesta)

Manhag, Andreas 2024: Allhegonaklostrets i Lund försvunna kyrka. Upptäckter i arkiv och nya slutsatser *Ale, Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2024: 3, s. 1–12.

Morris, Richard 1979: *Cathedrals and Abbeys of England and Wales. The Building Church, 600–1540*. London/ Toronto/ Melbourne: J. M. Dent & Sons.

Morris, Richard 1989: *Churches in the Landscape*. London: J. M. Dent & Sons.

Mårtensson, Anders W. (red.) 1976a: *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. En investering i arkeologi*. Archaeologica Lundensia VII. Lund: Kulturhistoriska museet i Lund.

Mårtensson, Anders W. 1976b: Gravar och kyrkor. *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. En investering i arkeologi*. Archaeologica Lundensia VII. (Red.) Anders W. Mårtensson. Lund: Kulturhistoriska museet i Lund. S. 87–134.

Necrologium Lundense: Lunds domkyrkas nekrologium. (Utg.) Lauritz Weibull. Monumenta Scaniae Historica. Lund: Berlingska Boktryckeriet, 1923. (forkortes NL)

Newman, Ernst (udg.) 1946: *Lund domkyrkas historia*, 1-2. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag.

Niermeyer, J. F. 1976: *Mediae latinitatis lexicon minus*. Leiden: E. J. Brill.

Nilsson, Bertil 1998: *Sverige kyrkohistoria, 1. Missionstid och tidig medeltid*. Stockholm: Verbum.

Nilsson, Bertil 2016: Svend Estridsen och kyrkans organisering. *Svend Estridsen*. (Red.) Lasse C. A. Sonne & Sarah Croix. Odense: Syddansk Universitetsforlag. S. 59–79.

Nilsson, Torvald 1989: De arkeologiska vittnesbörden om premonstratenserklostret i Lund. *Skånska kloster*. (Red.) Erik Cinthio. Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1987/88. Lund, s. 82–83.

Nilsson, Torvald 1995: Drottenskyrkan och dess föregångare. Nya arkeologiska rön i Lund. *Kulturens årsbok* 1985, s. 173–182

Nyberg, Tore 2000: *Monasticism in North-Western Europe, 800–1200*. Aldershot: Aldershot/ Singpote/ Sydney.

Nyborg, Ebbe 1986: Kirke – sognedannelse – bebyggelse. Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet. *Hikuin* 12, s. 17–44.

Nyborg, Ebbe 2012: Kong Harald Hens grav i Dalby. *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*. (Red.) Stephan Borgehammar & Jes Wienberg. Centrum for Danmarksstudier 28. Göteborg/ Stockholm, s. 151–159.

Olsen, Olaf 1961: St. Jørgensbjerg Kirke. Arkæologiske undersøgelser i murværk og gulv. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1960, s. 1–171.

Olsen, Olaf 1972: Sankt Mikkel i Slagelse. Om en nyfunden 1000-talskirke og dens forhistorie. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1972, s. 131–152.

Olsen, Olaf & Christie, Håkon & Taylor, H M 1979: The Wooden Church of St. Andrew at Greensted, Essex. *The Antiquarians Journal* 59: 1, s. 92–112.

Origines Islandicae. A collection of the more important sagas and other native writings relating to the settlement and early history of Iceland, I. (Eds.) Gundbrand Vigfusson & F. York Powell. Oxford: The Clarendon Press, 1905

Pontoppidan, Erich 1741: *Annales Ecclesiae Danicae Diplomatici oder nach Ordnung der Jahre abgefasste und mit Urkunden belegte Kirchen-Historie des Reichs Dännemarck*, I. Copenhagen: Andr. Möller.

Roesdahl, Else 2023: *Fra Vikingetid til Valdemarstid, Danmark 950–1200*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.

Roskildekrøniken. (Udg.) Michael H. Gelting. Højbjerg: Wormianum.

Rydbeck, Monica 1933: Ett nyfunnit 1000-talskapital och nischkolonnen i Dalby heligkorskyrka. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1933, s. 73–83.

Rydbeck, Otto 1915: *Bidrag till Lunds domkyrkas byggnadshistoria*. Lund/ Leipzig: C. W. K. Gleerup/ Otto Harrassowitz.

Rydbeck, Otto 1923: *Lunds domkyrkas byggnadshistoria*. Lund: C. W. K. Gleerup.

Rydbeck, Otto 1931: De äldsta stenkyrkorna i Sydsandinavien. *Tidskrift för konsvetenskap* 15, s. 25–62.

Rydbeck, Otto 1942: Knut den heliges Laurentiuskyrka. Grundmurarer och gravar från tusentalets Lund. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1942, s. 1/169-146/314.

Rydbeck, Otto 1946: Lunds domkyrka, byggnadens och dess inventariers historia enligt de nyaste forskningsresultaten. *Lund domkyrkas historia* 1. (Red.) Ernst Newman. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrrelsens bokförlag. S. 7–139.

Rydbeck, Otto 1952: Lund domkyrkas föregångare. *Skånes hembygdsförbunds årsbok* 1952, s. 20–41.

Rydbeck, Otto 1954: Var Knut den heliges Lundadom av anglosachiskt ursprung? En granskning. *Fornvännen* 1954, s. 116–135.

Rydén, Thomas 2012: Dalbybogen. En omvärdering av attributionskriterierna. *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*. (Red.) Stephan Borgehammar & Jes Wienberg. Centrum for Danmarksstudier 28. Göteborg/ Stockholm. S. 424–435.

Rydén, Thomas & Lovén, Björn 1995: *Domkyrkan i Lund*. Malmö: Corona.

Saxo Grammaticus: *Gesta Danorum, Danmarkshistorien*. (Udg.) Karsten Friis-Jensen & Peter Zeeberg. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab & Gads Forlag, 2005. (forkortes Saxo 2005)

Scriptores Minores Historiæ Danicæ Medii Ævi, I–II. (Ed.) M. Cl. Gertz. København: G. E. C. Gad, 1917–22. (forkortes SM)

Skansjö, Sten & Sundström, Hans (red.) 1988: *Gåvobrevet 1085. Föredrag och diskussioner vid symposium kring Knut den heliges gåvobrev 1085 och den tidiga medeltidens nordiska samhälle*. Lund: Lund University Press.

Skyum-Nielsen, Niels 1952: Den ældste pavebulle til Danmark. *Runer og Rids. Festskrift til Lis Jacobsen 29. januar 1952*. (Red.) Jørgen Glahder. København: Rosenkilde og Bagger. S. 167–174.

Søvsø, Morten 2020: *Ribe 700–1050. From Emporium to Civitas in Southern Scandinavia*. Ribe Studier 2. Jutland Archaeological Society Publications 113. Ribe/ Aarhus: Museum of Southwest Jutland & Jutland Archaeological Society.

Tommarps Urkundsbok 1085–1600. Klostret, Hospitalet, Staden, Socknen, I–VII. (Utg.) Curt Wallin. Stockholm: Verbum, 1955–2000.

Tuulse, Armin 1955: *Hossmo – en försvarskyrka med östtorn*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Antikvariska serien 2. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Ulvros, Eva Helen, Larsson, Anita & Andersson, Björn 2008: *Domkyrkan i Lund. En vandring genom tid och rum*. Lund: Historiska Media.

Vitae sanctorum Danorum. (Udg.) M(artin) Cl(arentius) Gertz. København: Selskabet til Udgivelse af Kilder til dansk Historie & G. E. C. Gad, 1908–12. (forkortes *Vitae*)

Wallin, Curt 1989: Premonstratenserna och deras kloster i Skåne. *Skånska kloster*. (Red.) Erik Cinthio. Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1987/88. Lund, s. 63–81.

Weibull, Lauritz 1906: *Studier i Lund domkyrkas historia*. Lund: Berlingske boktryckeriet. (Også udgivet: *Historisk Tidsskrift för Skåneland* 1907: 2–3)

Weibull, Lauritz 1907: Studier i Lund domkyrkas historia. Et genmæle. *Kult och Konst* 1907, s. 244–262.

Weibull, Lauritz 1925: Knut den heligas gåvobrev till Lunds domkyrka 1085. *Historisk Tidsskrift* 9 III, s. 104–147.

Welin, Georg 1991: Dalby kyrkas grundläggning. Ett byggnadsarkeologiskt försök. *Ale, Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 1991: 4, s. 1–17.

Welin, Georg 2004: Dalby kyrkas äldsta historia. Ett diskussionsförsök. *Ale, Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2004: 4, s. 1–14.

Welin, Georg 2010: Kungarnas Dalby och biskop Egino. *Ale, Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2010: 2, s. 1–23.

Welin, Georg 2012: Dalby kyrkas äldsta historia. *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*. (Red.) Stephan Borgehammar & Jes Wienberg. Centrum for Danmarksstudier 28. Göteborg/ Stockholm, s. 174–195.

Wetterberg, Gunnar 2016: *Skånes historia I, 11500 f.Kr.–1375 e.Kr*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.

Wienberg, Jes 2001: Churches and Centrality: Basilicas and Hall-Churches in Medieval Scandinavia and Livonia. *Lübeck Style? Novgorod Style? Baltic Rim Central Places as Arenas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100–1400 AD*. (Ed.) Muntis Auns. CCC-papers 5. Riga: Nordik. S. 269–303.

Wienberg, Jes 2012: Mellan kungar och kaniker. Dalby till debat. *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*. (Red.) Stephan Borgehammar & Jes Wienberg. Centrum for Danmarksstudier 28. Göteborg/ Stockholm, s. 19–53.

Wienberg, Jes 1918: Anmeldelse af Maria Cinthio & Anders Ödman (red.), "Vägar mot Lund. En antologi om stadens uppkomst, tidigaste utveckling och entreprenaden bakom de stora stenbyggnaderna" (2018). *Kuml, Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2018, s. 249–255.

Wienberg, Jes 2020: Medeltidsstaden Lund – i skuggan av domkyrka. *Ale, Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2020: 4, s. 1–18.

Wienberg, Jes (i tryk): Tänk om – Allhelgonaklostret som domkyrka i Lund.

Wrangel, Evert 1907–09: Om Lunds Domkyrkas äldsta byggnadshistoria. *Kirkehistoriske Samlinger* V: 4, s. 19–23.

Wåhlin, Theodor 1907: Anmälan av Lauritz Weibull, "Studier i Lund domkyrkas historia. *Kult och Konst* 1907, s. 60–78.

Wåhlin, Theodor 1908: Observa autem: Ännu ett ord angående hr. Weibulls Studier i Lund domkyrkas historia. *Kult och Konst* 1908, s. 63–72.

Zetterberg, Isidor 1920: Dalby biskopskyrkas anläggning och grundplan. *Tidskrift för konstvetenskap* 5, s. 18–30.

Ælnoths Krønike. (Udg.) Erling Albrechtsen. Odense: Odense Universitetsforlag, 1984.

Ödman, Anders 2018: Domkyrkoentreprenaden – förspel, genomförande och avslutning. *Vägar mot Lund. En antologi om stadens uppkomst, tidigaste utveckling och entreprenaden bakom de stora stenbyggnaderna*. (Red.) Maria Cinthio & Anders Ödman. Lund: Historiska Media. S. 124–301.

Ödman, Anders 2021: Stenar kan tala! Vä kyrka i klarare belysning. *Vä kyrka 900 år – 2021*. (Red.) Bengt-Åke Månsson. Kristianstad: Vä-Skepperslövs församling. S. 55–101.

Early cathedrals in Lund and Dalby

By Jes Wienberg

The aim of the article is to present and critically re-evaluate the written and material sources concerning the early cathedrals of Lund and Dalby in Scania, former medieval Denmark and now part of Sweden. The main questions are where and when did exist cathedrals in Scania in the 11th Century, how were their architecture, how can they be dated, and why were there two cathedrals only 11 kilometres from each other at the same time in Lund and Dalby.

By early cathedrals means from the 11th Century before the standing cathedral in Lund. The background of this investigation is several Danish researchers questioning, how it is actually with the churches of Lund. My answer has been: Complicated and disputed.

To contextualize the questions of regarding Scania the article begin with an overview of the early cathedrals in Scandinavia, i.e. the first archbishopric covering the Nordic countries and also the Norwegian areas of the North Atlantic.

To be learnt from this survey that not all bishoprics were located to “civitas” meaning towns, that some lay near to but outside the urbanised settlement, that there are many examples of movement of cathedrals, of divided dioceses and later amalgamation of close lying cathedrals.

The main written sources for the early cathedrals of Lund and Dalby are the following: The chronicle *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum* by Adam of Bremen from the 1070s, a number of diplomas starting 1048–50, most famous the diploma by king Canute the Holy of 1085, the martyrium of the king from 1095–96, the Florens list of the 1120s, probably written for Lund becoming an archbishopric 1103–04, a bard's poem from 1103–07, the so called *Necrologium Lundense* starting around 1123, the chronicle by Ælnoth from the 1120s, *Liber daticus vetustior* from around 1140, *Gesta Danorum* by Saxo from around 1200, *Biskop Sögur* from around 1200, a list of Premonstratensian monasteries from 1320. Jon Tursøns church chronicle from 1565, Herman Pedersen Chytræus history of Scania from 1598 and Erich Pontoppidan's church history from 1741.

The sources should be evaluated according to closeness to the events they describe and possible tendencies. However, even when they are accepted, there are ambiguity regarding the actual meaning of such Latin words and concepts as founding (*fundavit*) and monastery (*monasterium*).

It is not certain, as usually taken for granted, that Henrik was bishop in Lund and Egino in Dalby, however still likely.

The list of the Premonstratensian monasteries is an important reference noting that the church of Trinity (also called Drotten) in Lund once had been a cathedral. However, this is a misinterpretation for Børglum in northern Jutland, which can be followed from present researchers back to a history of the Premonstratensian order from 1949 by Nobert Backmund further backwards to a publication *Catalogus Le Paige* in 1633. Only

one transcript of three in one of the four versions of the list names Trinitatis in Lund as a cathedral, the other two writes Børglum, well known as a Premonstratensian monastery and also a bishopric.

There has been a long debate concerning a possible predecessor of the present Saint Lawrence cathedral. Canute the holy should have founded the church, however in 1085 it was still not completed. Remains found 1941–42, 1959–60 and 2015–16 under the floor and in the walls of the present cathedral are either interpreted as the independent remains of Canute's church, a basilica or a minor building with an eastern tower over the chancel – or as the start of the standing building, however where the plans were altered and enlarged when it became an archbishopric. The remains cannot at the moment work in any convincing architectural reconstruction.

It has been suggested that Saint Clemens at the royal manor in Lund in practice functioned as the church for the bishop in the middle or late 11th century.

Remains of four churches near Kattesund in Lund have been excavated in 1944, 1961, 1974–75 and 1983–84. They are all named Trinitatis or Drotten, however the names for the timber churches are uncertain. Both a large palisade church and the monastery church have been identified as possible cathedrals before the present at Saint Lawrence.

The palisade church from c. 1060 is marked in the street. A large romanesque stone church is exhibited in a museum in a basement. The stone church had several building phases and functioned in the 12th century as a premonstratensian monastery church, however the dating of the oldest stone church is highly disputed with dates ranging from c. 1020 to c. 1160. Saxo mentioned that bishop Bernhard, was buried in a crypt in Lund, however it was hardly in Trinitatis. It is also an open question, if the church had an eastern tower over the chancel.

Parts of a romanesque basilica are preserved from around 1060 in Dalby consecrated to the Holy Cross. A written source notes it was founded by king Sven Estridsen. The church was excavated in 1919 and again 1965–66 and 1977. The nave probably had added a now disappeared tower or hall in the west. The present tower is from early 12th century and later. Suggestions of an older and smaller stone with an eastern tower over the chancel (as supposed at Saint Lawrence in Lund) is not convincing. The existence of a royal palace west of the cathedral in the 11th century is questioned.

The last remains of All Saints monastery in Lund disappeared in the 18th century, however excavations around 1840 together with a nearby found capital and a new discovered drawing makes it plausible, that it was a Romanesque stone basilica from the middle of the 11th century. A written source from 1136 confirms the continuation of a cooperation between the canons here and those from Saint Lawrence and Holy Cross in Dalby, which might be a sign of a cathedral chapter.

The author of this article finally proposes to view the development of cathedrals in Scania in four phases: 1) Until c. 1060 ambulating bishops, uncertain where they were settled. 2) C. 1060–66, the author proposes, that Henrik was bishop at All Saints in Lund and Egino at Holy Cross in Dalby. 3) C. 1066 until the Saint Lawrence began as a cathedral functioned All Saints as the cathedral of Lund. When the transition was

completed is uncertain – at the donation in 1085, 1103-04 when Lund became a archbishopric, 1123–31 when the crypt was consecrated, or even as late as 1145–46, when the high chancel was consecrated.

Neither the written nor the material sources offer any explanation on why there were two cathedrals close by at the same time. The author finds the interpretation by Michael H. Gelting most convincing, i.e. that the two bishoprics represented two political directions, where Hamburg-Bremen and king Sven Estridsen awaited Egino in Dalby to take over the whole diocese of Scania, when Henrik in Lund died.

Concluding, the article presents a partly new story based in principle on the same sources as in the past with three locations in play – All Saints in Lund, Holy Cross in Dalby and Saint Lawrence in Lund.

Illustrationer

Fig. 1. Lund Domkirke. Foto: Jes Wienberg, april 2023.

Fig. 2. Dalby kirke. Foto: Jes Wienberg, oktober 2011.

Fig. 3. Necrologium Lundense, Lund domkirkes dødebog, nu i Lunds Universitetsbibliotek.

Fig. 4. Ældre fundamenter i Lund Domkirkes nordlige sideskib påvist 1941–42. Efter Rydbeck 1942.

Fig. 5. Rekonstruktion af en basilika ældre end den nuværende Lund Domkirke af Otto Rydbeck. Efter Rydbeck 1952.

Fig. 6. Rekonstruktion af en mindre østtårnskirke før nuværende Lund Domkirke. Efter Cinthio, E. 1957.

Fig. 7. Oversigt over udgravninger ved Kattesund i Lund. Efter Cinthio, M. 1997.

Fig. 8. Markering af palisadekirke i Kattesund i Lund. Foto: Jes Wienberg, marts 2025.

Fig. 9. Grundplan af Trinitatis stenkirke i Kattesund i Lund. Efter Cinthio, M. 1997.

Fig. 10. "Tørmur" i grundmuren ved korets sydside ved det formodede gravkammer eller krypt i Trinitatis i Lund. Foto: Jes Wienberg, januar 2025.

Fig. 11. Trinitatis stenkirke under udgravning set mod øst. Foto: Jes Wienberg, juli 1984.

Fig. 12. Nichesøjlen i Dalby kirke. Foto: Bodil Petersson, januar 2021.

Fig. 13. Oversigt over arkæologiske undersøgelser ved Dalby kirke. Efter Lindahl 1986.

Fig. 14. Rekonstruktion af ældre mindre kirke med østtårn i Dalby. Efter Welin 1991.

Fig. 15. Rekonstruktion af Dalby kirke med et ældre vesttårn. Efter Welin 2010.

Fig. 16. Området for den forsvundne kirke ved Allehelgenklostret i Lund, dvs. Helgonabacken nord om Lunds Universitetsbibliotek. Foto: Jes Wienberg, maj 2022.

Fig. 17. Oversigtsplan med den østre del af Allehelgenklostrets kirke med apside og korsarme samt en klosterlænge tegnet af artilleristen Johan Möllerheim ind for sprængning af ruinen i 1693. Armémuseum i Stockholm.

Fig. 18. Kapitæl fundet i Sandgatan i Lund udenfor Gamle Biskopshusets sydvesthjørne i 1930. Foto: Jes Wienberg, februar 2025.

-
- ¹ F.eks. Johannsen i Johannsen & Smidt 1981, s. 10, 14–16, 18, 24; Kjær & Grinder-Hansen 1988, s. 22–23, 40; Lindgren 1995, s. 59–65; Nilsson 1998, s. 72–77; Carelli 2012, s. 65, 119–124, 128–129, 135–136; Bertelsen 2016; 2023; Wetterberg 2016, s. 241–242, 263, 266–268; Roesdahl 2023, s. 160–163, 344–345.
- ² Historiske eksempler er Lauritz Weibull kontra Theodor Wåhlin, Otto Rydbeck kontra Sten Anjou og Erik Cinthio.
- ³ Nilsson, B. 1998, s. 70–71; Nyberg 2000, s. 60–63, 102, 111; Ciardi 2016, s. 30–31; Gelting 2020, s. 1605–1617.
- ⁴ Gesta; Adam.
- ⁵ Nilsson, B. 2016 om kilderne til kirkeorganisationen i Svend Estridsens tid. Mest radikal har været historikeren Henrik Jansson, som i sin afhandling drev den omdiskuterede tese, at (Gamla) Uppsala ikke havde været et hedensk tempel, men en domkirke med en anden kirkepolitik jfr. Jansson 1998, s. 257–297.
- ⁶ Lovén 2020.
- ⁷ Alle afstande i dette afsnit er målt af forfatteren.
- ⁸ Adam II: 4, s. 87; Gesta II: 4, s. 64–65; DD 1 I: 319 (948), 330 (965), 343 (988).
- ⁹ Adam III: 77, s. 195; Gesta III: 77, s. 222–223.
- ¹⁰ Lovén 2020, s. 7.
- ¹¹ Bolvig 1992, s. 90–93; Søvsø 2021.
- ¹² DK XVI: 1, 1968, s. 63–64; 3, 1973, s. 1004.
- ¹³ Bolvig 1992, s. 97–101 jfr. Kristensen 2021, s. 41, 62–64.
- ¹⁴ SM I, s. 29, "Ketilus Westeruicensis"; *Roskildekrøniken* s. 29.
- ¹⁵ F.eks. DK XII: 2, 1942, s. 609–610.
- ¹⁶ Bolvig 1992, s. 118–123.
- ¹⁷ Lovén 2020, s. 7.
- ¹⁸ Brendalsmo 2021, s. 39–40, 53–54.
- ¹⁹ Helle 1997; Iversen & Brendalsmo 2022, s. 18.
- ²⁰ Iversen & Brendalsmo 2021, s. 119–121.
- ²¹ Iversen & Brendalsmo 2020, s. 114.
- ²² Adam II 58, s. 218; III 76–77, s. 194–195; IV 20, s. 214; 24, s. 219; 29, s. 223; IV 30, s. 223–224; Gesta II 58, s. 118–119; III 76–77, s. 222–225; IV 20, s. 248–249; 24, s. 255–256; 29, s. 261; 30, s. 261–263.
- ²³ Lovén 2020, s. 7.
- ²⁴ Lovén i Göthberg m.fl. 2010, s. 10–15.
- ²⁵ Hellström 1971, s. 44–86; Nilsson, B. 1998, s. 58–59, 70–97; Lovén 2020.
- ²⁶ Hellström 1971, s. 79–83; Nilsson, B. 1998, s. 85–85; Hiekkänen 2020, s. 141, 219–222, 250.
- ²⁷ Andersson 1990, s. 12, 46, 55.
- ²⁸ F.eks. Arneborg 2024, s. 138–145 om Gardar.
- ²⁹ Bolvig 1992, s. 90–123.
- ³⁰ Morris 1979, s. 5–16, 238–280; Helle 1997, s. 246.
- ³¹ Lovén 1990; Wienberg 2001.
- ³² Lidén 1970; 1981, s. 11–17; 1988.
- ³³ Adam II 41, s. 108; Gesta II 41 s. 101.
- ³⁴ Adam II 55, s. 116; Gesta II 55 s. 115.
- ³⁵ Adam IV 8, s. 205; Gesta IV 8 s. 235.
- ³⁶ Adam III: 77, s. 195; Gesta III: 77, s. 222–223; "Eginonem in Sconiam".
- ³⁷ Adam IV 8, s. 205–206; Gesta IV 7, s. 235, "Primus in Scania episcopus Bernardus erat, secundus Henricus, et Egino".
- ³⁸ Adam IV 8–9, s. 205–206; Gesta IV 8–9, s. 235–237, "rex Suein parochiam Sconiensem in duos episcopatus segregavit, unum (id est Lundensem) Henrico tribuens, alterum (id est Dalboiensem) Eginoni."; "defuncto mox pingui Henrico utramque Sconiae parrochiam, quae est in Lundonae vel Dalboia, recept gubernandam. Qui mox Lundonae sedem suam constituit, apud Dalboiam vero preposituram fratrum regulariter viventium esse precepit".
- ³⁹ DD 1 I: 493; Skyum-Nielsen 1952.
- ⁴⁰ DD 1 II: 8.
- ⁴¹ DD 1 II: 21, "ego Cnvto. quartus Magni regis filius. post susceptum paterne hereditatis regnum. ecclesiam sancti Lavrentii. que sita est Lunde. licet nondum perfectam"; også NL s. 3–6.

- ⁴² DD 1 II: 46, 48, 54, "aliorum multiorum uenerabiles reliquie. de altarj ueteris monasterii translate" jfr. også NL s. 51.
- ⁴³ DD 1 II: 88–89, 94; også NL s. 90–92.
- ⁴⁴ DD 1 III: 134, "monasterium".
- ⁴⁵ *Vitae*, s. 65, 74, "Roschildis, Dalbii et Lundis apud sanctum Laurentium precipue apparet, cuius ecclesie constructor et cultor exstitit"; *Danske Helgeners Levned*, 1893–94, s. 9.
- ⁴⁶ Lovén 2020, s. 7.
- ⁴⁷ Caroll 2009, s. 454 jfr. Gelting 2012, s. 105.
- ⁴⁸ DD 1- I- 1938-.
- ⁴⁹ NL s. 88, "Godeboldi et Bernhardi. Episcoporum. et Henrici, qui fuit primus nostre ecclesie episcopus".
- ⁵⁰ NL s. 100, "Obiit Eginus huius ecclesie episcopus secundus".
- ⁵¹ NL s. 73, "Ricwali felicis memorie. qui fecit tercius nostre ecclesie episcopus".
- ⁵² NL s. 69, "Ipse primus dalbyensem ecclesiam edificauit. huic nostre ecclesie duos mansus. Et dimidium dedit"; oplysningen skulle være tilføjet kort efter 1123 jfr. Breengaard 1982, s. 47–48.
- ⁵³ NL s. 46, "CanutuS. Sanctus. Qui nostram fundavit ecclesiam. M.lxxxi"; s. 81, "Kanuti regis et martiris. qui primus fundauit hanc ecclesiam".
- ⁵⁴ NL s. 70; "Ascerus. huius ecclesie fundator. et primus in hac sede archiepiscopus".
- ⁵⁵ NL s. 127; også DD 1 II: 69, "iste tres congregationes sancti Laurentii. sancte Crucis. et Omnium Sanctorum in una societate semper et fraternitate fuerunt".
- ⁵⁶ *Ælnoths Krønike* s. 41; *Vitae* s. 91; Nyborg 2012.
- ⁵⁷ Libri s. 207, "Commemoratio Godebaldi, Bernhardi et Henrici episcoporum"; 267, "Egini, qui fuit sancte sedis secundus episcopus".
- ⁵⁸ Libri s. 172, "ecclesiam hanc a fundamentis levavit".
- ⁵⁹ Saxo 2005: I Liber/Bog 10, 11,6 s. 648–649, "Bernardi Lundense hypogeum tenet".
- ⁶⁰ Saxo 2005: II Liber/Bog 11, 2,1–2 s. 8–11, "Cuius Scania ueluti alteram partem adepta protinus inter coniuncta admodum oppida nouam muneris potentiam partita est. Nam Lundia Dalbiaque protinus susceptum inter se sacrorum diuisere primatum geminaque eiusdem dignitatis usurpatione certarunt. Nam alteri Henricus, Eginus alteri sacerdos accessit. / Uerum Henrico ob immoderatam potionis usum absumpto pontificatus eius uniuersum ius omniaque honoris insignia ad Eginum, Lundensium presulem, concesserunt, ac ueluti in unum corpus utraque sacerdotii summa confluit".
- ⁶¹ Saxo 2005: II Liber/ Bog 11, 12,7–8. s. 44–45, "Egynus quoque hisdem ferme temporibus opitulante rege Laurentiane edis inchoatum a se opus explicuit. Quibus rex dedicari iussis mirificam dotis nomine munificentiam erogauit".
- ⁶² Wrangel 1907–09, s. 19; Wrangel holdt et foredrag på grundlag af notater af den afdøde arkitekt Ludvig Fenger; jfr. Anjou 1930, s. 139; Rydbeck, O. 1931, s. 28–29; 1942 s. 125/293; Cinthio, E. 1953, s. 226–227; 1957, s. 16.
- ⁶³ *Origines Islandicae* I, 1905, s. 546–547.
- ⁶⁴ Le Paige 1633, I, s. 342; Backmund 1949, I p. 269–270.
- ⁶⁵ *Tommarps Urkundsbok* 1973–76, II s. 34 med s. 37 note 17.
- ⁶⁶ Backmund 1956, III p. 447, også 277f, 386, 392, 415; jfr. korrespondance med Stephan Borgehammar, Lunds Universitet, marts 2025.
- ⁶⁷ Brandt 1853–56, s. 303–305; opmærksomhed i Karlsson i tryk.
- ⁶⁸ Brandt 1853–56, s. 306–307; "Oc biscop Eginus begynte siden at legge grundwol til den store S. Laurens dom kyrke ij Lund, och lod bygge det herlige store krafft aff huggen sten nedre vdi jorden, som thed end nu pa denne dag siunes och lod da samme kyrke neffnis den ny S. Drottens kyrke, hvilken S. Knud koning lod siden opbygge oc fulkomme offuen for jorden offuer krafft, som hun nu star och bleff siden wiid til S. Laurens oc miste sit rette naffu Sancte Drotten".
- ⁶⁹ (Lager)bring 1748, I, s. 291, 293; "Oppidulum Dalby etiam fuerat olim urs celeberrima".
- ⁷⁰ Pontoppidan 1741, I, s. 128, 216.
- ⁷¹ Jfr. Adam s. 38–39.
- ⁷² Friis-Jensen 1989.
- ⁷³ Saxo II Liber/Bog 12, 1,5 s. 64–65; 12, 5,1 s. 72–73.
- ⁷⁴ Brandt 1853, s. 296–298.
- ⁷⁵ Köcher 1923; Weibull 1925; Larsen 1986; Lind 1986; Skansjö & Sundström 1988; Kroon 1989.
- ⁷⁶ Holmberg 1959, s. 15–16; 1977, s. 48–49; Cinthio, E. 1969, s. 164; Mårtensson 1976, s. 130–133; Cinthio, M. 1997, s. 113, 129–132; Nyberg 2000, s. 158.
- ⁷⁷ Andrén 2012, s. 355–356.

-
- ⁷⁸ F.eks. i den danske oversættelse af diplommet DD 1 II 54; Ödman 2018, s. 195.
- ⁷⁹ Niermeyer 1976, s. 702–703; Morris 1989, s. 128–130.
- ⁸⁰ Weibull 1906, s. 17; 1907, s. 247; Rydbeck, O. 1952, s. 25–26, 28, 36 med fig. 3.
- ⁸¹ Wåhlin 1907, s. 63; 1908, s. 63–66.
- ⁸² F.eks. Borgehammar 2023.
- ⁸³ Weibull 1906, s. 7–18; s. 9, ”Genom ett blott och bart studium av själva byggnaden kan detta näppeligen heller ske. Frågan torde endast på urkundsväg kunna vinna sin lösning.”.
- ⁸⁴ Wåhlin 1907; 1908; svar i Weibull 1907.
- ⁸⁵ Rydbeck, O. 1915, s. 233–245, 253–258; 1923, s. 15–44; i anmeldelse i 1931; jfr. også Anjou 1920.
- ⁸⁶ Rydbeck, O. 1923, s. 12, 18–19; 1946, s. 26; 1952, s. 25.
- ⁸⁷ Blomqvist 1941, s. 80–84; også Cinthio, E. 1961, s. 84–86.
- ⁸⁸ Rydbeck, O. 1942, især s. 79/247–156/314; også 1946; 1952.
- ⁸⁹ Blomqvist 1951, s. 59–62.
- ⁹⁰ Cinthio, E. 1953; 1957, s. 11–42; 1961, s. 73–94.
- ⁹¹ F.eks. Rydbeck, O. 1954.
- ⁹² Andrén 1980, s. 69–70, fig. 23.
- ⁹³ Cinthio, E. 1990.
- ⁹⁴ Sundnér i Sundnér m.fl. 1989 rapport, s. 3–4, 13; Andreas Manhag, Historiska museet i Lund om en formodet baggrund til den reviderede tolkning.
- ⁹⁵ Ericsson 2020 rapport.
- ⁹⁶ Ödman 2018, s. 160–179, 194–195; lignende er tilfældet i Roskilde Domkirke ifølge Thomas Bertelsen, Over Byen Arkitekter i København.
- ⁹⁷ Jfr. Tuulse 1955, 79–101.
- ⁹⁸ Cinthio, M. 2018, s. 13–23.
- ⁹⁹ Wienberg 2018, s. 251; jfr. Søvsø 2020, s. 180–200.
- ¹⁰⁰ Cinthio, E. 1961, s. 84–86; jfr. Gardelin 2015, s. 66–70.
- ¹⁰¹ NL s. 57 Huglek ved Salvator, s. 67 Osmundus ved Salvator og s. 81 Sibbi og Manni ved Trinitatis; jfr. Nyberg 2000, s. 97–98.
- ¹⁰² Blomqvist 1962; Blomqvist & Mårtensson 1963; Mårtensson 1976a.
- ¹⁰³ Cinthio, M. 1996; 1997; 2002; 2004; 2018; Arcini & Cinthio 2024; også Andrén 2000; Jonsson 2009, s. 108–130; Karlsson i tryk.
- ¹⁰⁴ Jfr. Wienberg 2020, s. 6, 14.
- ¹⁰⁵ Blomqvist 1962; 1963a; Bartholin 1976, s. 157–158 med fig. 114; Mårtensson 1976b, s. 116–127; Karlsson i tryk.
- ¹⁰⁶ Mårtensson 1976b, s. 127–133; Cinthio, M. 1997; 2002, s. 37, 107–108, 231–235.
- ¹⁰⁷ Cinthio, M. 1996; 1997; 2002, s. 38, 107, 142; 2018, s. 52–58, 69–84.
- ¹⁰⁸ Lave kælderrum for at kunne hæve koret over skibet er også iagttaget ved Antvorskov Kloster på Sjælland, Maribo Kloster på Lolland og franciskanerklostret i Svendborg jfr. Kristensen 2023, s. 59–60.
- ¹⁰⁹ Brunius 1836, s. 266; 1840, s. 116–117.
- ¹¹⁰ Jfr. Cinthio, M. 150–151.
- ¹¹¹ Cinthio, M. 1996, s. 22; 1997, s. 131 med fig. 10; 2018, s. 84 med fig. 46.
- ¹¹² Jfr. Bonde 2021, s. 158–209, 254–295.
- ¹¹³ Oplysning fra Anders Andrén, Stockholms Universitet, marts 2025.
- ¹¹⁴ Blomqvist 1944, s. 166; Nyberg 2000, s. 158.
- ¹¹⁵ Mårtensson 1976b, s. 130–132.
- ¹¹⁶ Nilsson, T. 1989, s. 82.
- ¹¹⁷ Andrén 1980, s. 63.
- ¹¹⁸ Nilsson, T. 1985, s. 182; også Karlsson i tryk.
- ¹¹⁹ Cinthio, M. 1996, s. 17–19; 1997, s. 120; 2002, s. 37–38; 2004, s. 161–163 med fig. 3; 20; 2018, s. 75–85.
- ¹²⁰ Cinthio & Arcini 2024, s. 30 med fig. 1, s. 34, 44.
- ¹²¹ Olsen 1961; Bertelsen 2016, s. 113–115.
- ¹²² Blomqvist 1951, s. 198–199; Supplement 1978, s. 8; Olsen 1961, s. 8–10; Andrén 1980, s. 60, 63, 71; Ödman 2018, s. 175–176; 2021, s. 56–57; korrespondance med Anders Andrén, april 2025.
- ¹²³ Nilsson, T. 1989; Wallin 1989; Cinthio, M. 1996, s. 24; 1997, s. 125; 2018, s. 76; Karlsson i tryk.
- ¹²⁴ Blomqvist 1962, s. 196; 1963a, s. 35–41.
- ¹²⁵ Mårtensson 1976b, s. 130–132.

-
- ¹²⁶ F.eks. Cinthio, M. 1997, s. 120; 2002, s. 107–108; 2004, s. 163.
- ¹²⁷ Nyberg 2000, s. 158.
- ¹²⁸ Andrén 1980, s. 63; jfr. Nyborg 1986, s. 28–30 med fig. 11; Gardelin 2015, s. 66–67.
- ¹²⁹ Rydbeck, M. 1933.
- ¹³⁰ Anjou 1920; 1930; anmeldelse i Rydbeck, O. 1931.
- ¹³¹ Lorenzen 1928, s. 110–127; Krins 1968, s. 27–33 med fig. 2; Borgehammar & Wienberg 2012; Lovén 2014.
- ¹³² Lindroos m.fl. 2014.
- ¹³³ Anjou 1930, s. 16.
- ¹³⁴ F.eks. Brunius 1850 s. 62; Krins 1968, s. 32; Welin 2010, s. 19; 2012, s. 193–194; Gelting 2012, s. 105.
- ¹³⁵ Cinthio, E. 1992; Nyborg 2012, s. 156–158.
- ¹³⁶ Brunius 1850, s. 56; også Zetterberg 1920, s. 2; Lorenzen 1928, s. 111.
- ¹³⁷ Zetterberg 1920, s. 25–26; Anjou 1930, s. 31 med note 1; Rydbeck, O. 1931, s. 46; Welin 2010, s. 9–20; 2012, s. 181–187; jfr. Lovén 2014, s. 7–8.
- ¹³⁸ Blomqvist 1962, s. 197; 1963a, s. 40–41; Welin 1991, s. 7; 2004, s. 4.
- ¹³⁹ Jfr. Kruse 2000, s. 215 med fig. 70, s. 228 med fig. 83; Krüger 2012, s. 211 med fig. 18a–c.
- ¹⁴⁰ Cinthio, M. 2010, s. 33–34; 2012, s. 447–451.
- ¹⁴¹ Krüger 2012, s. 214–215 med note.
- ¹⁴² Kruse 2000, s. 80–87, 113–117, 265–272 med fig. 120–127; 2017, s. 162–163, 225–228, 301–304, 308–310; særlig s. 227–228 og 304 om seneste datering.
- ¹⁴³ Jfr. Borgehammar 2012a, s. 78; Krüger 2012, s. 212; Wienberg 2012, s. 35.
- ¹⁴⁴ Welin 1991, s. 5–11; 2012, s. 191–193.
- ¹⁴⁵ DK II: 3, 1970, s. 2125–26 med fig. 3; XVI: 9, 2002, s. 5062; Olsen 1972, s. 137–138, 143–144; Græbe 1983, s. 32 med fig. 3; Hjermind & Jensen 2016, s. 38–39 med fig. 18; jfr. også kritik i Lovén 2014, s. 7.
- ¹⁴⁶ Welin 2004.
- ¹⁴⁷ Welin 2010, s. 4–9; 2012, s. 188–191.
- ¹⁴⁸ Wienberg 2012, s. 34–35.
- ¹⁴⁹ Lovén 2014, s. 8–11.
- ¹⁵⁰ Cinthio, E. 1983.
- ¹⁵¹ Wienberg 2012, s. 29–30, 47–50; også Flensburg 2024.
- ¹⁵² Borgehammar 2012b, s. 291–299.
- ¹⁵³ *Acta Pontificum Danicum* I, s. 144–145 no. 302.
- ¹⁵⁴ Cinthio, E. 1989, s. 31–36; Andersen 2002.
- ¹⁵⁵ Brunius 1836, s. 266; 1840, s. 114–117; 1854 s. 401–402 jfr. Holmberg 1959; Cinthio, E. 1989, s. 31–36.
- ¹⁵⁶ Johansson Hervén 2007; Gardelin 2015, s. 141–144; Karlsson i tryk.
- ¹⁵⁷ Brunius 1836, s. 266; 1840, s. 116–117; jfr. Holmberg 1959, s. 6–7, 12, 23–24.
- ¹⁵⁸ Manhag 2024; Thomas Bertelsen har i korrespondance i marts 2025 foreslået, at kirkens østparti måske viser en gotisk pseudobasilika eller hallekirke med tresidig afslutning.
- ¹⁵⁹ Cinthio, E. 1989, s. 35–36; Gardelin 2015, s. 142–144.
- ¹⁶⁰ Wienberg i tryk.
- ¹⁶¹ Pontoppidan 1741, s. 216.
- ¹⁶² Brunius 1836, s. 266; 1840.
- ¹⁶³ Holmberg 1959, s. 3–4, 24–25.
- ¹⁶⁴ Gelting 2012, s. 104.
- ¹⁶⁵ Pontoppidan 1741, s. 128; Brunius 1840, s. 108 med note.
- ¹⁶⁶ Gelting 2012, s. 104–105; kritiseret i Ciardi 2016, s. 33–34, 55–57.
- ¹⁶⁷ Jfr. Rydén 2012.
- ¹⁶⁸ F.eks. Rydbeck, O. 1923, s. 16; 1946, s. 27–28.
- ¹⁶⁹ F.eks. Cinthio, M. 1997, s. 131.
- ¹⁷⁰ Gelting 2012, s. 106–107, 110–111.
- ¹⁷¹ Nilsson, B. 2016, s. 78–79.
- ¹⁷² Tak til David Burmeister (Nationalmuseet i København), Conny Johansson Hervén og Mattias Karlsson (begge Kulturen i Lund) og Andreas Manhag (Historiska museet i Lund) for materiale og samtaler. Tak til Maria Cinthio Rydahl (Bjällerup, tidligere Kulturen), forlaget Hikuin ved Jens Velle (Aarhus Universitet), Anders Lindahl (Lunds Universitet), Bodil Petersson (Linnéuniversitetet) og Georg Welin (Billinge) for tilladelse til at anvende illustrationer. Tak til Anders Andrén (Stockholms Universitet), Thomas Bertelsen

(Over Byen Arkitekter i København), Stephan Borgehammar (Lunds Universitet), Mattias Karlsson (Kulturen i Lund), Andreas Manhag (Historiska museet i Lund), Bodil Petersson (Linnéuniversitetet) og Asger Wienberg (Lunds Universitet) for konstruktive kommentarer til manuskriptet. Videre tak til Henriette Rensbro (Nationalmuseet i København), for at kunne præsentere emnet ved Nationalmuseets Kirkedag 2025 og til Johan Hofvendahl og Mattias Karlsson (begge Kulturen) i forelæsningsserien Nordenstedska seminariet i Lund også i 2025.